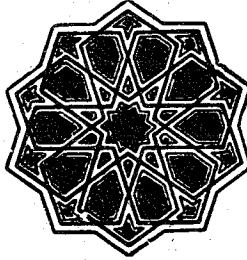

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT: XXXV

RUSYA'DA MÜSLÜMANLAR: TATAR KAVİMLERİNİN TARİHÇESİ

Ar. Gör. Seyfettin ERŞAHİN

SUNUŞ

Eski Sovyetler Birliği'nin dağılması bizim için sadece dünyadaki bir ideolojinin iflas etmesi değil, aynı zamanda Türk dünyasının büyük bir bölümünün bağımsızlığına kavuşması, bu coğrafyadan beş tane bağımsız Türk devletinin doğması anlamına gelmektedir. Ne varki bu gelişmeler bize, yaşadığımız Türkiye coğrafyasının dışındaki Türk alemi hakkında istenilen düzeyde bilgi sahibi olmadığımızı gösterdi. Bu alanda yurdumuzda bilim adamlarımızın çalışmaları bulunmaktadır; fakat ihtiyacı karşılayacak kadar olmadığını belirtmek gerekir.

Çarlık Rusya'nın hakimiyetindeki Türkler Osmanlı Devleti ile ilişkilerini, olabildiğince, koparmamaya çalışmışlardır. İyi komşuluk ve içişlerine karışmama prensibiyle Osmanlı Devlet de her fırsatta onların meseleleri ile ilgilenmiş, zaman zaman maddi ve moral destek sağlamıştır.

Osmanlı kamuoyunun Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar hakkında hangi dönemde ne derecede bir bilgiye sahip olduğunu tesbit edebilecek durumda değiliz. Fakat İstanbul basınında Rusya Türkleri ile ilgili yoğun yazılar daha çok II. Meşrutiyet döneminde görülmektedir. Bu dönemde çıkan Türk Yurdu, Sırat-ı Müstakim, İslam Mecmuası, Taaruf-i Müslimin, İslam Alemi gibi dergiler dış Türkler için ayrı sayfalar ayırmışlardır. Bu sayfalarda, Rusya'dan göçüp gelmiş yazarların makaleleri yayınlanarak veya o bölgelerdeki muhabirlerden alınan haberlere yer verilerek kamuoyunu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bununla beraber, sözkonusu dönemden önce bazı yayınların olduğu da muhakkaktır. Yayına hazırladığımız "*Rusya'da Müslü-*

manlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi" de bunlardan biridir. Bu eser Matbaa-ı Osmaniye sahibi Salih Cemal tarafından Tatar Türkçesinden Osmanlı Türkçesine aktarılarak 88 sayfalık küçük bir risale halinde Mısır'da Matbaa-i Osmaniye'de 1318/1900'de basılmıştır.

Kitabın asıl yazarı Kazan Müslümanlarındandır. Bunu risalenin kapağındaki *"İşbu tarihçe Kazan fuzalasından bir zatın eseridir"* kayıdından çıkarabiliyoruz. Fakat imkanlarımız içinde araştırmamıza rağmen adını tesbit edemedik. Yazarın adının kitaba yazılmamasının akla gelen ilk sebebi Rus otoritelerden duyulan endişe olabilir. Kitabın yayınlandığı sırada halen Rusya'da yaşamakta olan yazar, resmi makamlardan korktuğu için adının yazılmamasını istemiş olması mümkündür. Çünkü henüz o yıllarda (1900) Rusya'da katı bir istibdat yönetimi vardı. Bölgede kısmen meşrutiyet ve hürriyet dönemi, Rusların 1905'te Japonlar karşısında yenilmelerinden sonra başladı. Bunun yanında, yazar eğer Osmanlı kamuoyunda olumsuz yönleri ile bilinen veya hiç bilinmeyen biri ise yayıncının okuyucularının tenkitlerinden çekinmiş olması da mümkündür. Risalenin içeriği göz önünde bulundurulduğunda yazarın ulemadan olduğu söylenebilir. Çünkü yazar, asırlardır Rusya Müslümanlarının tek dini ve resmi kurumu olan *Mahkeme-i Şer'iye* (Rusya Müslümanları Dini İdaresi) hakkında çok ayrıntılı ve önemli bilgiler vermektedir. Bunun yanında, konuları ele alırken de dini açıdan bakmaya çalışmaktadır. Ayrıca yazarın o zamanlar Rusya Türkleri arasında iki fikri akım haline gelen *"cedidcilik"* ve *"kadimcilik"* akımlarına eşit uzaklıkta olduğu söylenebilir. Şöyle ki, medreselerdeki eğitim öğretim usulünü tartışırken *"önemli olan hangi usulde yapıldığı değil iyi ve ciddi eğitim-öğretim yapılmasıdır"* demektedir.

Risale, adından da anlaşılacağı gibi daha çok Rusya'daki Tatarlarla ilgilidir. Bunun yanında İdil Boyu, Batı Sibirya ve Urallardaki Türk boyları ve diğer Müslümanlar hakkında da bilgi verilmektedir. Eser bu yönüyle, bir bakıma, bu günkü Rusya Federasyonu'ndaki Müslüman bölgelerinin 1900 yılına kadar olan tarihi mahiyetindedir.

Bu tarihçenin yazılmasında ve yayınlanmasında iki yönlü bir amaç güdüldüğü söylenebilir. Her şeyden önce, Rusya'da zor şartlar altında yaşayan, başta Türkler olmak üzere, Müslümanlar hem tarihlerini yazmak hem de seslerini dünyaya duyurmak ihtiyacı içinde idiler. Yazarımız böyle bir ihtiyacı karşılamak için bu kısa

tarihçeyi kaleme almış olabilirler. Müellif eserinde önemli gördüğü ve iyi bildiği konulara ağırlık vermiş, aynı zamanda o yıllarda bölge Müslümanlarının en önemli sorunlarını dile getirmiştir denebilir. Böyle bir eser yazma gerekçesini de şöyle açıklamaktadır:

"Tatar dilinde Tatar tarihinden bahseden bir kitap yazılmadığı için hanlar ve beyler dönemi büsbütün kapalı kalmıştır. Sadece Rusya istilasından sonra ortaya çıkan bazı olaylar sözlü olarak aktarılmaktadır. Rus tarihçiler bazı olayları ve durumları kitaplarına almışlarsa da bu anlatımlar kabul edilebilecek durum değildir. Yüzyılımızda Kazan alimlerinden Şehabeddin Mercani hazretleri hanlar sülalesini anlatan faydalı bir tarih eseri yazmışsa da pek kısadır. Bazı gayretli gençler tarafından bu ilmin yayılmasına gayret edilerek bazı risaleler yazıldıysa da hiç biri yeterli olmayıp ancak birkaç meşhur olayı anlatmaya ayrılmışlardır. Ben de bu Kırk Tartma adlı aciz eserinde derinlemesine öğrendiği ve aslına erdiği bildiklerini ve gördüklerini geniş olarak yazmak amacıyla karalamaya başladım".

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, yazar hem bildiklerini yani okuduklarını hem de gördüklerini yazmıştır. Yazarın müşahadelere kaleme alması esere ayrı bir orijinallik kazandırmaktadır. Bu bilgiler başka kaynaklarda bulunamayacak niteliktedir. Dolayısıyla bölgenin tarihi yazılırken bu eserin gözden uzak bulundurulmaması gerekir. Bu kayıtlar bu güne kadar bilinmeyen veya yeterince aydınlatılmamış bazı olaylara ışık tutabilir.

Yazarın okuyarak yararlandığı kaynakları tesbit etmek de güçtür. Bunlardan sadece Mercani zikredilmektedir. Bununla beraber, yazarın muhtemelen yararlandığı düşünebileceğimiz, o döneme kadar yazılmış Tatar tarihi ile ilgili meşhur kitaplardan bir kaç şunlardır: 1. Yakup b. Numan Bulgari, *Tarih-i Bulgar*, 1112, 2. Muhammed Şerif, *Zafername-i Vilayet-i Kazan*, 1550 (Bu risale Z.V. Togan tarafından İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisinde III. ciltte 1966) yayınlanmıştır. 3. Hisamuddin b. Şeref Müslimi, *Risale-i Tevarih-i Bulgariye ve Zikr-i Mevlana Hazret-i Aksak Temir ve Harab-ı Şehr-i Bulgar*, Kazan 1832. XVIII. y. yılda yazıldığı tahmin ediliyor. 4. İbrahim Halfin, *Ahval-i Çingiz ve Aksak Temir*, Kazan, 1819. 5. Şihabeddin Mercani, *Galaletü'z-Zaman fi Tarihi Bulgar ve Kazan*, Kazan 1887; *Mustafadu'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazan c. I, 1885, c. II, 1900 (Bkz. A. Temir, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)" Türk Dünyası El Kitabı, Ank., 1992, III, s. 712).

Bunlara ilave olarak yazarın o dönemlerde yazılmış bazı küçük eserlerden faydalanmış olduğu da söylenebilir. Mahkeme-i Şer'îye ve müftülerle ilgili verdiği bilgilerin bir kısmı Mercani'nin *Mütafa-du'l-Ahbar*'ının (c. II, s. 275-333) bulunmaktadır. Ancak bu kitabın sözkonusu cildi 1900'de yayınlandığı için ondan yararlanmış olması mümkün görünmüyor. Bunun yanında Tarihçe'de yer alan Müslümanlarla alakalı istatistiki bilgiler, cedvellerin aşağı yukarı aynı ve Mahkeme-i Şer'îye hakkındaki bazı tesbit ve tenkitlerin benzerleri de A. İbrahim'in *Çolpan Yulduzu* (İst. 1895) adlı risalesinde yer almaktadır (Bkz. M. Uzun, "*Abdürreşid İbrahim*", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İst., 1988, c. I; A.A. Rorlich, "*Komunist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*", çev. A.E. Yüksel, O.D.T.Ü Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Ank., 1984). Ancak bu risalenin İstanbul'da yayınlandığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Risalenin içeriğine gelince, verilen bilgiler siyasi tarihten ziyade kültür hayatı ve kurumlarla ilgilidir. Risalenin başlıklarını şöylece sıralayabiliriz: Giriş, Tatar Boyları, Tataristanda İslamiyetin Yayılışı, Rusların Misyonerlik Faaliyetleri, Tatar Hanlıklarının Rusya'nın Boyunduruğuna Girmesi, Rusya İmparatorlarının Müslümanlarla İlgili Siyasetleri, Mahkeme-i Şer'îye'nin Kurulması, teşkilat yapısı, görevleri, imtihan ve tayin usulleri, kadıların seçimi, nizamnamesi, istatistiki bilgiler, gelirleri, müftüler, II. Katerina'nın Müslümanlarla İlgili Siyaseti, Kazakların İslamlaştırılması, Kazakların Yaşayışı, İslam Aleyhinde Misyonerlik Faaliyetleri, Rusya'da İslama Resmî Müdahale, Medreselerin Maarif Nezareti'ne Bağlanması, Medreselerde Rusça Öğretme çabaları ve tartışmaları, Tatarların şimdiki durumu ve gelecekle ilgili tavsiyeler.

Bu risaleyi yayına hazırlarken takip ettiğimiz yol şudur: Osmanlı Türkçesi ile yayınlanmış olan eseri, fazla müdahale etmeden sadeleştirerek günümüz Türkçesine aktardık. Bunu yaparken kavramların aslını muhafaza etmeye özen gösterdik. Okuyamadığımız veya okunuşunda tereddüt ettiğimiz kelimelerin sonuna soru işareti(?) koyduk. Eserin aslında olmayan doğum-ölüm ve saltanat tarihleri ile bazı kelimelerin bir iki sözle açıklamasını parantez içinde verdik. Kapalı bulduğumuz ve açıklamakta yarar gördüğümüz bazı hususlarla ilgili olarak dipnotlarda kısa izahlarda bulunduk. Kitabın aslında olmadığı halde, okuma ve anlamada kolaylık sağlayacağı düşüncesi ile gerekli gördüğümüz yerlere bazı alt başlıklar koyduk.

Yukarıda değindiğimiz gibi, bu alanda ülkemizde kaynak azlığı göz önünde tutarak, sözkonusu risalenin konuyla ilgili bilimsel çalışmalara küçük de olsa bir katkıda bulunacağını ümit ediyoruz.

GİRİŞ

Rusya Devleti'nin yönetiminde bulunan Müslümanların toplamı, her ne kadar, istatistiklerde tahminen 18 milyon olarak gösteriliyorsa da, istatistik metodunun gereği gibi uygulanmadığı ortadadır. Gerçeği ikrar ve itiraf eden ilim adamları, Buhara'yı da Rusya sömürgesi sayarak, Müslümanların 30 milyondan çok nüfusa ulaştıklarını tahmin ve takdir ediyorlar.

İlim adamlarının açıklamalarına göre, etnik açıdan, sözkonusu Müslümanların soyları çeşitli ise de İslamiyet gereğince hepsi bir habl-i metine (sağlam ipe) sarılmışlardır. Bu insanlar, çoğunlukla, İslam hükümlerine ve Peygamber (sas)in sünnetine bağlı ve ahlaklı kişilerdir. Özellikle Kazan Tatarları çok dindar, misafirseven, mükrim insanlardır. Onların, üç yüzyıldan uzun süredir Rusya yönetiminde kaldıkları halde, kadim İslam adetlerini bozmadıklarından dolayı öğünmek haklarıdır. Yemeleri, içmeleri ve giyimleri hep eski usul üzere olup, Rusları taklit etmekten daima kaçınırlar. Bu özelliklerinde değişiklik pek nadir belki de ender olarak görülür.

Tatar dilinde Tatar tarihinde bahseden bir kitap yazılmadığı için hanlar ve beyler dönemi büsbütün kapalı kalmıştır. Sadece, Rusya istilasından sonra ortaya çıkan bazı olaylar halkın kendi aralarında sözlü olarak aktarılmaktadır.

Rus tarihçiler Tatarlarla ilgili bazı olayları ve olguları kitaplarına almışlarda da bu anlatımlar kabul edilebilecek durumda değildir. Yüzyılımızda, Kazan alimlerinden Şehabeddin Mercani¹ hazretleri Tatar hanlarının sülalarını anlatan faydalı bir tarih eseri yazmışsa da pek kısadır. Kimi çalışkan gençler tarafından bu ilmin yayılmasına gayret edilerek bazı risaleler yazıldıysa da bunların hiç biri yeterli olmayıp, ancak birkaç meşhur olayı anlatmaya ayrılmışlardır.

Ben de bu *Kırk Tartma* adlı aciz eserimde derinlemesine öğrendiğim ve aslına erdiğim haberleri ve gördüklerimi geniş olarak yazmak amacıyla karalamaya başladım.

1. Şehabeddin Mercani (1818-1889) Kazan Tatarlarından olup XIX. yy. Tatar Uyanışının öncülerindedir. Mercani Tatarların tarihi ile ilgili iki önemli eser yazmıştır: 1. *Galaletü'z Zaman fi Tarihi Bulgar ve Kazan*, Kazan, 1887; 2. *Mustafadu'l Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazan, C.I, 1885, C.II.1900. Yazarın burada değindiği kitap büyük ihtimale birinci kitap olmalıdır. Çünkü bu kitabın kısa yazılmıştır. İkinci kitap daha geniştir.

TATAR BOYLARI

Rusya Devleti'ne tabi Müslümanlara genel olarak *Tatar* denir. Hatta Avrupalılarca da Tatar denilince *Rusyalı Müslüman* anlaşılır. Ruslar ise ta Korkunç İvan (1533-1584) zamanından beri Tatar sözünü Müslümanları aşağılamak için kullanageldiklerinden, hükümet memurları bir Müslümanı azarlayacak olsalar *Tatarin* (Tatar oğlu) diye hitap ederler.

Tatar kelimesinin aşağılanmak için kullanıldığı seçkinler ve halk çok iyi bildiği içindir ki bugün hiç bir Müslüman, Ruslardan kendisine Tatar denilmesini iştirmek istemez. Ancak, sözkonusu kelimenin aslında aşağılama anlamında olmadığı herkesçe bilinmektedir. Hatta soylu Tatar kavmi o adla anıldığı için öğünmesi gerekir. Ne varki bu kelime büyük anlaşmazlıklara da sebep olmaktadır. Rus kibarları nezaketle bir Müslümana hitap edecek olduklarında *knez* (bey) sözüyle çağırırlar.

Tatar boyları şunlardır: Altay, Ar, Ayalı, İçgin, İstek, Barabe, Başkurt, Türkmen, Tarancı, Toralı, Tipter, Tilankut, Çirmiş, Çavuş, Denkani, Şağır, Samayile, Kazak, Kalmuk, Kırgız, Kortak, Moğol, Menjur, Nogay, Yasaklı ve Mişer.

Tamamı 26'ya ulaşan bu boylara genel olarak Tatar adı verilirse de çeşitli soylara mensup olduklarından kuşku yoktur. Çünkü, toplumların eski sîma (yüz yapısı), dil ve adetlerini araştıran antropologlar Başkurt, Tipter ve Mişer kavimlerini Finlere ve Macarlara; Kazan Tatarları, Çirmiş ve Çavuşları Bulgarlara; Altay, Kırgız, Kazak vs. de asıl Tatarlara bağlarlar. Bu kavimlerin dilleri birbirine yakın ise de konuşmalarında diğerlerine büsbütün garip gelen kelimeler de kullanırlar.

Adı geçen boyların yüz yapısı bakımından aralarında büyük fark vardır. Şöyle ki, *Kazan Tatarları* Asfar Oğullarından olup, uzun yüzlü, yeşil gözlü ve ince burunludurlar. *Başkurt ve Tipterler* beyaza yakın yuvarlak yüzlü koyun gözlü ve çoğu da köse olurlar. *Kasım Han Tatarları* ise Türk yüzlüdürler. Diğer boylar esmer tenli, yuvarlak yüzlü ve siyah gözlüdürler. *Kırgız, Kalmuk* vs. boylar küçük yassı gözlüdürler. *Çirmiş Çavuş ve Mişerler* Avrupa yüzlü olup tam Kazan Tatarlarına benzerler. *Kortak ve Ayalı* boyları da kısa boylu ve zayıf bünyelidirler. Bu sebeple de askerlik hizmetinden bile muaftırlar. Sözün kısası, her boyun bir ayırıcı özelliği vardır. Onların yüz hatlarındaki farklılıklar etnologları bile hayrete düşürmektedir. İlerisini etnoloji uzmanlarına havale ediyorum.

TATARİSTAN'DA İSLAMİYET:

Ebu'l-Feyz, tarihinde Tatarların, Ashab-ı Güzin Efendilerimiz hazretlerinin yüce gayretleri sayesinde İslam şerefi ile şereflediklerini, hatta Urallarda ünlü Kama Nehri kıyılarında İslam dinini yaymak için gelip vefat eden Rasulullah'ın (sas) ashabından iki zatın mekanlarının bulunduğunu kaydediyor. Gerçekten de vardır ve orası hala Müslümanlar tarafından ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir. Bu iki kişinin gayreti ile Urallarda milyonlarca insan Kur'an nuruyla aydınlanmışlar; onlardan sonra da o mübarek nur bütün Tataristan'ı kaplamıştır. Bu gibi Rabbanî hidayet ve Peygamberî nurun dünyanın her köşesinde kendi kendine yayıldığını Avrupalılar da aynen görüyorlar. Bazı tutucu misyonerler, bunu inkar edecek güçleri asla kalmadığı için, kin ve kıskançlıklarını kalplerine sığdıramayıp gelişmeleri bulaşıcı bir hastalık gibi anlatıyorlar. Söz konusu gelişmeyi izah etmekte güçlük çekerek birtakım Mıknatizm ve Hipnotizm meselelerini hikaye ederek saçma sapan darbımseller uydurmaya mecbur oluyorlar. Zira, İslamın yayılmasının ana sebebi sadece "*Subhâni hidayettir*" demek işlerine gelmiyor. Şeytanları omuzlarından indiğinde ve tagutlarını unuttuklarında kabul etmeye mecbur oluyorlar. Ancak, şeytanları geldiğinde yine eski yollarına devam ediyorlar.

İslamiyet Subhâni Hidayettir:

İngiliz filozoflarından *Thomas Carlyle*² 1837 yılında altı konuşmadan oluşan bir eserinin ikinci konuşmasında Fahr-i Kainat Efendimiz (sas)in nübüvettinden bahsettiği sırada İslamın güzelliklerini itiraf ederek der ki:

"....Muhammed'in sözü on iki asırda 180 milyon insana karanlık gecede yol gösterici ve aydınlatıcı bir yıldız görevi yapmıştır. Zamanımızda da Muhammed'in sözüyle amel edenlerin sayısı diğer inanç sahiplerinden daha çoktur. Onlar da bizim gibi Ademoğlu, yarıtılda bile hiçbir farkımız yok ve ilahi emirlerle yükümlü olmak bakımından eşitiz. Bu durumda onların şeriatları bizim için nasıl olur? Doğrusu ben kendi

2. İngiliz tarihçi ve yazar (1795-1881). Başlıca eserleri: Sartor Resartus (1836), The French Revolution (1837), The Heroes (1840). Bu son eserde insanlık tarihi, belli başlı tarihi şahsiyetler kahraman olarak nitelendirerek felsefi olarak yorumlanır. Eser İslam dünyasında müspet ve menfi yankılar uyandırmış, Türkçeye de tercüme edilmiştir. Bunlardan birisi de Reşat Nuri Güntekin tarafından Kahramanlar adıyla 1943'te yapılmıştır. Yukarıdaki metinde yazarımız eserin 1837'de yazıldığını belirtiyorsa da eser 1840'ta kaleme alınmış, Hz. Muhammed (S.A.S.) hakkındaki konuşma 8 Mayıs 1840 Cuma günü yapılmıştır.

adıma diyeceğim ki 'Muhammed'in hak nebi olduğunu yakinen biliyorum ve kalbim de bunu tasdik eder. Lakin şeriatını seçmem. Benim için başka bir mezhep daha hayırlıdır. Hatta Muhammedi olmayayım da ne olursam olayım."

İnada bakınız!....

Rusya misyonerlerinden Sablukof* Kur'an'ın fesahatından bahsederken: "*Kur'an, fesahatı sayesinde yerkürenin her yerinde insanlar arasında bu kadar yayılmıştır. Onun mu'ciz fesahatı, Arapça bilen herkesçe kabul edilmektedir*". diyor. Fakat İslamı seçmekten doksan milyon fersah uzağa kaçıyor.

Şimdi ibretla bakın! İslamiyet *Subhânî hidayet* değil midir? Değilse niçin Amerika, Avustralya ve Ümit Burnu'nda, hiç bir davetçi olmadığı halde binlerce, yüzbinlerce, milyonlarca insan içinde İslamiyet gün be gün yayılıyor? Bir düşünün, *Subhânî hidayet* olmayan şey kendi kendine yayılır mı? Elbette *Subhânî hidayet*dir. İlahi hidayet batıl emir olur mu? O elbette haktır. Dahası, diyeceğim şu ki, küfür örtüsü gözünü kapatmış bir kimse gerçek güneşi görebilir mi?

Milyonlarca Cava (Endonezya) halkı ve ikna edilmeleri çok zor olan bir takım İngilizler dahi sözkonusu hidayet sayesinde İslam ile şerefleniyorlar.

Ünlü gezgin *Fisher*'i açıklamasına göre, Sibiry'a'da İslamiyetin yayılması³, Ruslardan önce, *Sibirya hanlarının* başkenti *İskir* civarında ticaretle meşgul olan Buhara'lıların dini gayretleriyle başla-

*. G.S. Sablukof, 19. yy. da yaşayan kilise asıllı Rus oryantalistlerindendi. Kazan Teoloji Akademisi'ne bağlı olarak kurulan Doğu Dilleri Bölümü başkanlığına getirildi. 1862'de geldiği bu görevde özellikle İslam konusunda tartışmaları ve tenkitlere ağırlık verdi. Sablukof, 1878'de Kur'an'ı ilk defa Arapçadan Rusçaya tercüme etti. Onun İslam hakkındaki başlıca eserleri: 1. Prilojenie k prevodi Korana, (Kur'an Tercümesine İlaveler) Kazan, 1879; 2. Svedeniya o Korane, Zakonopolojitelnoy kniga Muhammedanskogo vereuçeniya (Kur'an Hakkında Bilgiler, Muhammed Dininin Kanun Kitabı) Kazan, 1884.

3. Tarihi kaynaklarda M.S. XIII. yy. dan itibaren görülen Sibir sözü, M.S.V. yy. da Orta Asya'dan gelerek Kama-İdil bölgesine yerleşmiş olan Sabir Türklerinden kalmadır. Bugünkü Sibiry'a'da adını bu kavimden almıştır. Altın Ordu'nun dağılmasından sonra kurulan Sibir Hanlığı 1598'de Ruslar tarafından işgal edildi. İrtiş nehri üzerindeki İskir şehri Sibir hanlarından Muhammed Han tarafından başkent yapıldı. Sibir Türklerinin İslamlaşması daha çok Küçüm Han (1563-1581) zamanında oldu. Küçüm Han, Buhara hanı Abdullah'a başvurarak İskir şehrinde İslamiyeti öğretecek kişiler göndermesini istedi. Bunun üzerine Buhara'dan din alimleri ve şeyhler gelerek bu bölgede İslamiyeti tebliğ ettiler. (A.N. Kurat, A. Temir, "Sibir Hanlığı", Türk Dünyası El Kitabı, Ank. 1992, I, 437-438, A. İnan, "Sibiry'a'da İslamiyetin Yayılışı", Necati Lugal Armağanı, Ank., 1969).

miş, onlardan sonra Hive ve Ürgenç tarafından gelmiş olan İslam ulemasının çalışmaları ile yayılmıştır. Fisher, bir taraftan ticaret diğ-
 ğer taraftan din öğretmekle meşgul olan Buhara'lıları ve İslam ulemasının gayretlerini istediği kadar yüceltsin; biz yine de İslami-
 yetin yayılmasını Rabbanî hidayetten başka bir şeye bağlayamayız. Din değiştirmek büyük tehlike arzeden ve cesaret isteyen bir iş-
 tir. Bu bakımdan din konusunda birtakım yabancıların ve ya-
 kınların sözlerine uyup da, akıl sahibi kişiler eski kitaplarını ve
 atalarının şeriatlarını -Subhanî hidayet' olmadan- kesinlikle terk
 edemezler.

Yukarıda, övgüye layık nitelikleri, yiğitlikleri, ahlakları ve diğ-
 ğer özellikleri açıklanmış olan Buhara'lılar, Rusya'nın Sibirya'yı ist-
 tilasından sonra burada pasaportla ikamet etmişlerse de XIX. yüz-
 yılda, maslahaten Rusya Devletine tabi olmuşlardır. Sayıları şimdi
 istatistik gereğince tahminen 10.000'e ulaşmıştır.

RUSYA'NIN HİRİSTİYANLIK PROPAGANDASINA YÖNELMESİ VE MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ

Yeryüzünün her noktasını işgal eden misyonerlerin, ne mallar
 ne canlar feda ederek, birtakım Afrika çöllerinde vahşi kavimler
 içerisinde kendi din ve mezheplerini telkin etmek için büyük har-
 camalar yaptıklarını, sıkıntı ve zorluk çekerek çalıştıklarını açıkla-
 maya gerek yoktur. Fakat ahlak bozmadan başka bir şeyi başarıp
 başaramadıklarına kısaca değinelim. Şöyle ki, misyonerlerin bilgi-
 siz Müslümanların fazla fık-u fucura eğilimle olanlarından yılda
 bir iki hayvanı (bu derece adileşmiş kişiyi) ikna etmeyi başardıkları
 bazı istatistiklerden anlaşılıyor. Fakat bu kadar milyon frank har-
 cayarak elde ettikleri o bizim azgınlığımız, onlara bir yarar sağlama-
 dığı gibi Hıristiyanlığın yükselmesine de bir katkı yapmaz. Oyley-
 se misyonerler, onları kandırdık diye sevinmesinler. Onlar bu
 çalışmaları ile belki de aramızdaki adi zararlıları ortaya çıkarıyor-
 lar.

Rusya'nın Hristiyanlık Propagandasına Yönelmesi

Rusya, Türkistan'da tasarrufu altında bulunan toprakların hal-
 kinden bazı cani ve katilleri, Hristiyanlığı kabul etmeleri halinde
 cezalarını affetme ile ödüllendirerek din değiştirmeye teşvik ettiği
 halde onlardan bir veya iki kişi kazanabilmektedir. Fakat kazandık-
 ları kişi -cezadan kurtulduğunda hemen İslam şekline dönüp, ne İsl-
 lam ne Hristiyan, ortada bir yerde kaldığından- onlara yarar sağla-

mamaktadır. Ancak misyonerler bulunanların çocuklarından faydalanmaktadırlar. Rusların, misyonerleri de misyoner olmayanları da Avrupa Rusyası'nda *Duhovnai Siminariye* adında birçok dini okullar açarak, mümkün olduğu kadar para sarp edip çeşitli desise ve çalma yolları ile Müslüman vatandaşlarının çocuklarını sabilik çağında çekmek ve baştan çıkarmak için çalışırlar. Hatta her hükümet memuru bir misyonerlik görevi yerine getirmek için fazlasıyla gayret safretmekte ise de İlahi hidayet yok olmadıkça hiç birşeyi başaramıyorlar. Dahası, bin bela ile yanlarına çekerek besleyip yetiştirdikleri çocukların bazıları büyüyünce İslamiyet davasına sarılarak heriflerin nice zulmünden yakasını kurtarmaya çalışıyor.

Zeval adlı küçük risalemden kısa bir özet sunayım: Rusya'da misyonerlik amirler, zabitler ve generallere varıncaya kadar herkesin, az bir başarı kazanabilse bile çok öğündüğü kutsal bir hizmet olarak kabul edilir. Hatta eski zamanlardan XIX. yüzyılın ortasına kadar Rusya çarıçeleri hep misyoner cemiyetlerinin başkanı olagelmışlerdir.

*Genaral Kaufman*⁴ Türkistan'ı istila ettiği zaman, Misyonerlik Cemaatı başkanı olan İmparatoriçe tarafından Türkistan'a Maalof adlı bir misyoner gönderilmiş idi. Bu kişi General Kaufman'ın yanına gelir gelmez ondan, müslümanları cebren Hıristiyanlığa davet etmesini istedi. Kaufman, onun yüzüne gülerek, buldukları mecliste Müslümanlardan subaylar olduğunu ifade edip, şimdilik o işin sırası olmadığını anlatacak olduysa da siyasetten haberi olmayan bu barbar herif davasında ısrar ederek tekrar tekrar teklifini anlatmaya çalıştı. Kabul ettiremeyince de İmparatoriçe'ye şikayet etme tehdidine bulundu. Bunun üzerine General çok kızıp "kendi işlerinde özgür" olduğunu söyledikten sonra, ona 24 saat içinde Türkistan'dan çıkmadığı takdirde kellesini keseceği uyarısında bulundu.

Rusya'nın Tatar Hanlıklarını İstilas

Tataristan vaktiyle ufak ufak hanlık ve beyliklerden ibaret idi. Volga (Idil) ırmağı ve çevresinde Kazan, Kirman ve diğer hanlar; Kafkasya'ya yakın yerlerde Bukay Han, Ablay Han ve diğer beyler; Ural etrafında Başkurt Beyleri; Uralötesi'nde Sibirya Hanı ve Türkistan'da da birçok hanlar hüküm sürerlerdi. Bunların toplamı 15

4. K.P. Kaufman, 1867-1882 yılları arasında ilk Türkistan genel valiliğine atanan Alman asıllı Rus generalidir. Kaufman 1868' Samerkand'ı işgal etmiş, 1868'de Buhar Emirliğini, 1873'te Hive Hanlığını Rusya'ya bağlamış, 1876'da Hokand Hanlığını tamamen ortadan kaldırmıştır.

kadar olup herbiri bağımsız kendi başına yönetimler olup aralarında birlik yoktu. O zamanlarda Rusların adları bile işitilmezken, sonraları, ilahi hikmet gereği, Tatarların başına çok çeşitli felaketler gelip, nesilden nesile çağdan çağa aralarındaki kardeşlik bağları kayboldu. Bu arada da dünyada Rus adı okunmaya başladı. Derken, Ruslar *knez*⁵ ünvanı kullanmaya başladılar. Tatarlar gittikçe bozuk ahlak ve kötü işlerini artırırken, Ruslar bunu iyi bir fırsat bilip Kazan Hanlığını vergiye bağladılar. Sonra, 1502'de Han Ordası'nı, 1505'te Lehistan'ı hakimiyetlerine aldılar.

16 yaşında tahta oturan *Korkunç İvan* (1530-1584)'ın 1547'de *Çar* ünvanını almasıyla knezlikler dönemi sona erdi. İvan hemen askeri ıslahatlar yapmaya ve matbaalar açmaya başladı. 1552'de Kazan Hanlığı'nı istila ederek halkının tamamını kılıçtan geçirdi. *Korkunç İvan*, *Yermak bin Dimofi*'den⁶ Sibiryaya Hanlığı'nı teslim aldı. Şöyle ki, *Yermak*, 1582'de çöllerde haydutluk ile meşgul eşkıya zümresinden arkasına taktığı binlerce halk ile birden Sibiryaya Hanlığı'na saldırarak onları yendikten sonra buralar için Moskova'dan vali istedi. İvan 51 yıllık hükümdarlığı süresinde gücünün büyük kısmını Müslümanlara saldırı için harcadığından Kazan ve *Hacı Tarhan*⁷ şehirlerinde Müslüman kanı sel gibi akmıştır. Asmak, kesmek, yakmak elinde olduğundan -velev siyasetten olsun- Müslümanlara kesinlikle yüz vermeyip, onlara daima zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmeye uğraşmıştır. İvan, *Tambof* ve *Timinikof* Mışerlerini hakimiyetine aldıktan sonra onlardan da, Hıristiyanlığı kabul edenleri yerlerinde bırakıp, etmeyenleri ülkelerinden kovup uzaklaştırmıştır. Günümüzde Ufa çevresinde *Terbifolof*, *Yenikayef* ve *Orenburg*'ta *Kinikayef* adlı büyük ailelere mensup meşhur Müslümanlar aslen *Tümen* bölgesi Mışerlerinden olup İvan'ın taassup pençesinden dinlerini korumak için göçüp gelmişlerdir. Zira, Ufa bölgesi o zamanlarda *Başkurt* ve *Orenburg*'tan *Kazak* çöllerine kadar olan alanı içine alıyordu. Ruslar oralara henüz ayak basmamışlardı. Fa-

5. Orta çağlarda Rusya topraklarında ortaya çıkan bölgesel derebeyler, beylikler. Bunların içinde en güçlüleri Kiev ve Moskova knezlikleri idi.

6. *Yermak Timofeyeviç* Rus Kazaklarındandır. XV. yy.dan beri Rusya'nın güneyinde idarecilerin zulmünden kaçarak toplanan başıbozuk Rus köylülerinden oluşan bu grup çevre bölgelere ve ülkelere saldırıp yağmacılık yaparak geçinirdi. İşte *Yermak*'ta 1577'de çevresine bu Rus kazaklarını toplayarak Uralları aştı ve Sibir Hanlığı topraklarını yağmalamaya başladı. 1582 yılına kadar süren bu yağmalamadan sonra başkent *İskir* alınarak Sibir Hanlığına büyük darbe vuruldu.

7. *Astrahan Hanlığı* (diğer adı *Hacı Tarhan*, Osmanlılar buna *Ejder Hanlığı* derlerdi) *İdil* nehrinin aşağı kısmında *Altı Ordu*'nun dağılmasından sonra 1466'da *Mahmudoğlu Kasım Han* tarafından kurulmuş 1556'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. *Astrahan* veya diğer adıyla *Hacı Tarhan* da bu hanlığın başkenti idi.

kat Petersburg'ta ünlü knez Galyin, Naşakof ve Dimaşef, Kantakozin ve Sarakof çevresinde bulunan Tarhun ve benzerleri de İvan'ın şerrine uğramış kimselerdendi. Onlar, zorla Hıristiyanlaştırılanlardan oldukları için emlakları kendilerinde kalmış, ilaveten de knez ve dvoryan (küçük asilzade, toprak sahibi) ünvanlarını da almışlardır. Böylece, Penza ve çevre vilayetlerinde birçok Müslümana zulüm isabet etmiştir.

Kıraşinler

Korkunç İvan, zamanının Müslümanları için korkunç bir büyük bela idi. O zamandan kalma-herkesce bilinmeyen, ancak yakınlarındaki Müslümanların bilebildiği- bazı kavimler var ki Ruslar onlara *Kıraşin*⁸ (mürted demektir) adını takmışlardır.

Kıraşinleri üç gruba ayırarak durumlarından söz edelim. 1. Dıştan ve içten Müslüman olanlar. Bunların din kardeşleri olan Tatarlarla yaklaşımları ve evlenmeleri bir tarafta dursun, karışmaları bile resmen yasaktır. Bu sebeple Tatar okullarından ve Tatar hocalarından -Besmele miktarı bile olsa- bir bilgi almadıklarından bilgisizlik karanlığı içinde yaşamaktadırlar. Rusya'nın dışına çıkmaları ise ticaret için bile olsa yasaktır. 2. Dıştan Hıristiyan içten Müslüman olanlar. Bunlara haftada bir defa Hıristiyanlık öğretmek için bir papaz gelir. Papaz geldiği zaman boyunlarına haç takarlarsa da, papaz gittikten sonra haçı çıkarıp namaz kılarlar, oruç tutarlar ve sair meşru ibadetlerini yaparlar. Rusça ve Tatarca isimleri resmen geçerli olup pasaportlarında her iki isimleri yazılıdır. Bunların miktarı şimdilik Ufa ve Samara çevresinde 10.000 kişi görünüyorsa da Rusya'da bir din hürriyeti dönemi ortaya çıkarsa bir gün içinde 100.000 kişinin İslamiyetle şerefleeneceğinden şüphe yoktur. 3. Dıştan ve içten Hıristiyan olmakla Korkunç İvan'na hakkıyla tabi olmuşlardır. Bununla beraber, kıraşin lakabında kurtulup Rus ismi veya Provoslavni* (Ruslaştırılmış) isim almayı başaramamışlardır.

8. İvan Kazan'ı alınca burada bir başpiskoposluk açarak Guri adında mutaassıp birini başpiskopos olarak atadı. Bu kişinin faaliyetleri sonunda çok sayıda Tatar Hıristiyanlığa geçti. İşte bu Tatarlar vaftiz edilmiş anlamına gelen kraşeny denildi. Tatarlar da bu kelimeyi kıraşin olarak söylediler ve böyle yaygınlaştı (Bkz. Azade-Ayşe Rorlich, The Volga Tatars, Stonford, 1986, s. 38 vd.). Fakat yazarın kelimeye metin içinde mürted anlamını vermesi kelimenin Müslüman Tatarlar arasında kazandığı olumsuz istilahi boyutunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

*. Provoslavni, Rus Ortodoksluğuna verilen isimdir. Ancak burada yazarın onu parantez içinde "Ruslaştırılmış" olarak açıklaması o dönemde müslümanların hıristiyanlaşmayı Ruslaşma ile aynı gördüklerini göstermektedir. Bu ifade onların, misyonerlik faaliyetlerinin bir bakıma Ruslaştırma ve asimile etmeyi amaçladığının farkında olduklarının bir işaretidir.

RUS İMPARATORLARININ MÜSLÜMANLARLA İLGİLİ SİYASETLERİ:

Korkunç İvan (1530-1584)

Korkunç İvan, 1556'da Başkurt ve Mişer boyları ile İdil ve Kama nehirleri sahillerinde ve Ural civarında bulunan Müslümanların bağımsızlıklarına tamamen son vermişse de dini şiarlarını ve ayinlerini yerine getirmelerini büsbütün yok edememiştir. Ancak mescid ve medreselerin yapılmasını yasaklamıştır. Bu tarihten itibaren Müslümanlar 203 yıl mescit ve medresesiz yaşamışlardır. Nihayet 1759'da mescid ve medrese yapımına izin verilince, Rusların istilasından sonra ilk kez, Kazan şehrinde Eski Biste⁹ adlı mahallede *Yakup Bikmitof*'un gayretiyle bir mescit yapılmıştır.

Fakat o zamanlarda mescit yapımına izin verildiyse de dehşetli sıkıştırmalar henüz eksik değildi. Sözüün kıyası, Ruslar 1237'den 1296 yıllarına kadar Tatarların ellerinden çekmiş oldukları dertlerin¹⁰ öcünü elli yıl içinde üç katıyla almışlardır. Fazlasına ne diyelim?...

Fedor İvanoviç (1584-1598), Mihail Federoviç Romanof (1613-1645), Fedor Aleksandır (1676-1696)

Korkunç İvan Rus hükümdarlarından kırk altıncısıydı. Ölümlünden sonra Fedor hükümdarlık ederek ülkeyi tam bir asayişle yönetmiştir. Bu imparator zamanında taht mücadeleleri olmuşsa da Tatarlar bu karışıklıklardan yararlanarak bazı haklar elde etmeyi başaramamışlardır. Şimdiki Rusya hükümdarları Mihail'in soyundandırlar. Onun hükümdarlığı döneminde Tatarlar birçok başarılar kazanıp gittikçe yükselmişlerdir. Fedor Aleksandır döneminde

9. Eski Mahalle anlamındaki bu yerleşim yeri Kazan şehrinin hemen dışında, 1556'da kurulmuştu. Şöyle ki, Zorla din değiştirme baskılarına dayanamayan Tatarlar 1556'da isyan etmişler bu isyan çok kanlı bir şekilde bastırılıp Kazan'ın içindeki bütün Müslüman Tatarlar şehir surlarının dışına sürülmüleri. İşte bu Tatarların orada kurdukları mahalleye Staraya Tatarska Slobada (Yeni Tatar Mahallesi) adı verilmişti (Bkz. A.A. Rolich, a.g.e., s. 41).

10. Yazarın burada atıfta bulunduğu Moğolların Rusya'yı istilasıdır. Moğol hanlarında Batu Han 1237-41'de düzenlediği seferlerle Doğu Avrupa ve Kuzey Rusya'daki bütün Rus knezliklerini işgal edip kendisine bağladı. Bu seferler sonunda Altı Ordu Devleti (1241-1502) kuruldu. Yaklaşık 240 yıllık süren bu dönemde Ruslar tam anlamıyla Tatar-Moğol hakimiyeti altında idiler. Ancak yazar bu hakimiyet dönemini 59 yıl ile sınırlamaktadır. Muhtemelen XIII. yy.'ın sonlarında Rus knezliklerinin hak isteme faaliyetlerini esas almaktadır.

Türk-Tatar musalahası¹¹ sırasında da Tatarlar hiçbir şey elde edememişlerdir.

I. Petro Alekseyeviç (1696-1725)

Derken Büyük Petro (Deli Petro) zamanı geldi. Artık Ruslar harp gemileri yaparak Mısır taraflarına göz dikmeye kalkıştılar. Petro, benzeri görülmemiş ve görülmeyecek derecede tedbirli bir hükümdar olarak adını ve ününü dünyanın her yayına yaydı. Halk her zaman onun adını darbimesel olarak anageldi. Döneminde kanun ve fermanlar kabul gördüğünden, bilgisizlik taassubu biraz da olsa ortadan kalkıp her millet dini baskıdan kurtulup biraz nefes almışlardı. Petro 36 yıllık bir hükümdar ise de eserleri üç asırlıktı. Askeri düzenlemeler, dergi ve gazete yayınları hep onun zamanında oldu. Kendi eliyle yapmış olduğu, akıllara şaşkınlık verecek derecede güzel bazı sanat eserleri hâlâ mevcut olup Petersburg'ta saraylarda saklanmaktadır.

Petro'dan sonra 3 kadın ve 2 erkek hükümdar geldiyse de onların zamanında Müslümanlar hakkında tarihe geçmeye değer bir icraat olmamıştır.

II. Katerina (1762-1796)

1762'de Katerina adında bir imparatoriçe hükümdarlık tahtına oturmuştur. Akıllı ve tedbirli bir kadın olduğu için bütün Lehistan'ı alıp az bir süre içinde kendisini Avrupa'ya tanıtmıştır. 1769 yılına kadar şan ve şöhretiyle Avrupa'ya korku ve dehşet salmıştır. Avrupa siyasetçileri de kendilerini kurtarmak için İmparatoriçe'yi Osmanlı aleyhine tahrik ederek savaş ilan ettirip emellerine ulaşmışlardır.

Bu kadın, zamanında tedbirli davranıp muhaliflerini darağaçlarında sallandırmıştı. Daima istila ve istimlak düşüncesinde olduğundan, dört yanıla savaşa hanel getirmek istemediğinden her an iç güvenliği korumaya gayret etmişti. Bu hikmete bağlı olarak Tatarlara diyane konusunda birçok güvence vermiş, hatta görevlileri

11. Osmanlı Devleti'nin moral desteğinde Kırım Hanları Rusya içlerine seferler düzenleyerek onları vergiye bağlamak istiyordu. Bu saldırılar sonunda 1681'de Osmanlı Devleti adına Kırım Hanlığı ile Rusya arasında Bahçesaray Barış Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma ile Ruslar, Osmanlılar ve Kırım Tatarları ile olan ilişkilerini karşılıklı güven ve iyi komşuluk esasına göre düzenlediler ve yıllık vergi vermeyi kabul ettiler. (Bkz. A.N. Kurat; Rusya Tarihi, Ank., 1948, s.234.).

hep İslam alimlerinden olmak şartıyla ayrıca bir *Mahkeme-i Şer'iye* açılmasına izin vermişti. Bu idare bir müftü ve üç kadıdan ibaret dini, şer'i ve adli bir kurum olup günümüze kadar gelmiştir. İmam, müderris ve muallim (öğretmen) olacak kimseler de bu dairede imtihan edilip atanırlar.

MAHKEME-İ ŞER'İYE VEYA DUHOVNOYE SOBRANIYE¹²

Katerina, yukarıda anılan siyasi emellerini gerçekleştirmek için Müslümanları hoşnut etmek üzere 1787'de Müslümanların en çok yaşadığı merkezî bir beldede şer'i hakları konusunda başvurmaları için bir şer'i idare açmayı düşündü. Bu düşüncesini Simbir vilayeti¹³ genel valisi *Baron Iglstrom*'la istişare etti. Vali de İmparatoriçe'nin fikirlerini çok uygun görerek 22 Eylül 1788'de sözkonusu idarenin kurulması için özel bir layiha hazırlayıp İmparatoriçe'ye takdim etti. İmparatoriçe de aşağıdaki yüce fermanı göndererek bu idarenin açılışına için verdi.

"General Iglstrom, sunmuş olduğunuz lahihayı kabul ettim. Muhammed şeriatı ruhanileri ve mollaları bu Mahkeme-i Şer'iye'de imtihan olunarak her birileri hak ettikleri şer'i mansıplara (makamlara) vilayet valileri fermanı ile atanmalıdır. Bu işi fiiliyata geçirmek ve Ufa beldesinde kurmakla sizi görevlendirdim. Şöyle ki: Rusya ülkesinde bulunan bütün İslam uleması sözkonusu mahkemenin yönetimi altında olacaksa da Tarviçeski oblastı (Kırım vilayeti) müstesna tutulacaktır. Zira orada ayrıca bir idare vardır. Vilayet memurları mollalara ferman verdikleri gibi ahlak ve sair durumlarına bakmada ve incelemede kusur etmeyeceklerdir. Bu dairenin başkanlığı, birinci ahund Muhammed Can Hüseyinof cenaplarına müftülük ünvanı ile tevcih ve ikram edilerek beraberine Kazan ulemasından üç üye atanacaktır. Müftü hazretlerine

12. Rusça adı "Orenburskoe Mogamedanskoe Duhovnoye Sohraniye" olan bu kurum Orenburg Ruhani İdaresi, Ufa Müftülüğü gibi adlarla da bilinir. 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Merkezi Diniye Nezareti adıyla varlığını devam ettirmiş, II. Dünya Savaşından sonra da Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları Ruhani İdaresi adını almıştır. Günümüzde ise Rusya Federasyonu Müslümanları Dini İdaresi veya Ufa Müftülüğü adıyla hizmet vermektedir. Mahkeme-i Şer'iye Rusya Müslümanlarının en uzun ömürlü kurumlarından biridir.

13. Rusları Başkurt ve Tatar bölgelerini işgal edince Orenburg, Ufa, Samara ve Simbir illerini tek bir vilayet yönetimi altında topladılar. İdare merkezi olarak ta bazan Ufa, bazen Orenburg Bazan da Simbir'i kullandılar.

yıllık 1500, üyelerin her birine 120 ruble maaş tahsis etmek hususunu size havale ettim. Bütün Müslümanlara ilan ediniz. St. Petersburg şehri. 22 Eylül 1788. Katerina"

İglstrom bu fermanı alır almaz kısa bir süre içinde emre uygun bir daire açıp bunu İmparatoriçe hazretlerine şu yazı ile bildirmiştir.

"Yüsek saltanat tahtında oturan herkese merhametli İmparatoriçe hazretlerine, Benim dilekçem üzere tarafınızdan geçen sene Eylülde itaatlı tabileriniz olan Muhammediler için bir Mahkeme-i Şer'ie açılması emir buyurulmuştu. Yüce fermanınıza uyarak, bu mahkeme hızla açılarak, tayin buyurmuş olduğunuz müftü yanına Kazan ulemasından üç kişi seçilip Kazan ve Batiski valileri tarafından bize gönderildi. Yeni mahkemede imtihan olunup ilk defa olarak, Kazan'ın Tatar mahallesine molla Ebubekir bin İbrahim ve Ar nahiyesi Bereke köyüne molla Bikçenti (?) bin İbrahim, (Mamadiş) nahiyesi Ori köyüne Abdulhalık bin Azam imam tayin olundular. Cemiyet-i İslamiye Meclisi kendi huzurumda açıldıktan sonra özel sekreter ve diğer katipler atadım. Kansularıya harcamalarının miktarı ve dini idarenin aza ve efradını içeren bir cetvel ile Sobraniye nizamnamesi en yakın zamanda bir layiha altına alınıp tarafınıza takdim olunacaktır. Genel harcamaların Ufa Balat mahkemesinden ödenmesi için ferman buyurulmasını arz ederim. Ufa şehri, Aralık 1788 Baron İglstrom"

Söz konusu mahkemenin' açılışından sonra atanan müftü ve üç üye kadı tarafından özel bir teşekkürname düzenlenerek İmparatoriçe hazretlerine takdim edilmiştir.

Dairede katip, tercüman gibi kişilerin hepsi Ruslardan atandıysa da yavaş yavaş İslamların eline geçti ve şimdi memurların çoğu Müslümanlardır.

Mahkeme-i Şer'ie'nin ilk açıldığında kadı üyelerinin dışındaki memurlar şunlardı:

<u>Adedi</u>	<u>Memuriyet Ünvanı</u>	<u>Yıllık maaşı (ruble)</u>
1	Sekreter-serkatip	250
1	Tercüman	120

1	Registrator	100
1	Evrak müdürü	80
2	Müdür muavinleri	50
2	Katip	40
1	Oda başı	20
0	Evrak müdürlüğü harcamaları	150
9 Toplam		810 Ruble

Mahkeme-i Şer'îye başlangıçta *Bölge İdaresi*'nin yönetimi altında idi. Şimdi ise İçişleri Bakanlığı'na bağlı olduğundan diğer orta dereceli Bakanlık daireleri gibi şan ve itibara sahip olup resmen vilayet mahkemeleri düzeyinde tanınmaktadır. Bundan dolayı diğer vilayet mahkemelerine gönderdiği evraka adneşiniye (eşit düzeydeki kişi veya kurumların birbirine gönderdiği mektup ve yazıya verilen ad) denilir; raport (küçükten büyüğe gönderilen yazı) denmez.

Mahkeme-i Şer'îye'nin Görevleri

1. Halk tarafından imam ve müderrisliğe seçilecek mollaları şer'î ilimlerden imtihan etmek,

2. Bütün Rusya ülkesinde bulunan ukaznay yani imtihan edilmiş imamları idare etmek, bazan edebe uymayan hareketlerde bulunan imamları geçici veya kesin olarak görevden almak,

3. Bazı konularda fetva vermek ve imamların fetvalarını tasdik etmek,

4. İmamlara metruke defteri yayınlamaktan ibarettir.

Önceleri müderrisler de bu mahkemenin idaresinde idiyse de şimdi inspektörlerin (eğitim müfettişlerinin) idaresine geçmişlerdir.

Mahkeme-i Şer'îye'de İmtihan ve Tayin Usulü

Bu mahkemeye, imtihan için gelen mollanın elinde pasoport veya mahalli polis dairesinden iyihal kağıdı olmadıkça imtihana kabul olunamaz. Bazan diğer yollu dilekçelerle imtihan olunur.

Molla, *ukazyeni* yani imtihanla imam olduğunu gösterir kağıdını Mahkeme-i Şer'îye'den hemen alamazsa, sadece bir numara ala-

rak memleketine döner. Sonra mahkeme kendi özel mührü ve üyelerin birinin ve sekreterin imzasını taşıyan bir şahadetnameyi adı geçen kişinin vilayetine gönderir. Vilayetinde şahadetname mucibince numarasına bakılarak görev verilir.

Bu muamelelerin hepsinden Kırım ve Kafkas Müslümanları müstesnadır.

Mahkeme-i Şer'iy'e'de Yazışmalar

Mahkemenin işlemleri hep Rusça olup ancak bazı ilanlar sade Tatarca veya tercümesiyle beraber yayınlanmaktadır. Günlük yazışmalar daima Rusça yazılıp mahkemede okunur. Müftü ve üyeler tarafından onaylandıktan sonra *Prokuror Bakanlığı*'na* gönderilir. Fakat *Muhammed Yar Sultanof* müftü olalı Prokuror'a gönderilmediğinden dolayı üyelerin bazıları hıyanete başlamışlardır. Zira herhangi bir üye yazıya rıza göstermeyip, kendi tarafından bir düşüncüyü açıklamaya yeterli ve yetkilidir. Bu nedenle Prokuror, adı geçenin düşüncesini tasvip ederek böyle bir zamanda yazıyı geri gönderme hakkına sahiptir. Fakat bir üyenin çoğunluğa aykırı olarak ileri sürdüğü görüşü, halk arasında kabul görmemişse Prokuror'a ne diyelim? Müftü cevapları üyelerle karşılaştırıldığında rütbe bakımından daha üstündür. Bundan dolayı ona karşılık vermek ve onunla tartışmaya girmek de faydalı sonuç doğurmayacağı açık olduğundan, üyeler ağızlarını kapamaya mecbur olmuşlardır. Müftü bazan o makamı hak etmeyen bir kimse olduğunda birtakım hak-sızlıklar ortaya çıkmaktadır. Üzünülecek bir durum şu ki, İslamiyeti istila eden zararlı unsurları güzel tedbirlerle temizleyecek kimseler ortaya çıkmadı!....

Bunun istisnaları da oldu. Sözelimi, 23 Temmuz 1892'de kadı *Fahreddinof*¹⁴ bir özel düşüncesini açıkladı. 1893 Aralık ayında da

*. Prokuror Bakanlığı, bizdeki Adalet Bakanlığı ve Cumhuriyet Savcılığı ve hukuk mahkemelerinin karşılığıdır.

14. Rusya Müslümanlar arasında Rıza Kadı diye bilinen Rızaeddin bin Fahreddin, 12 Ocak 1859'da Samara ili Bugilmin kazası Kiçu Çatı köyünde bir imam ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Bölgesinde dini tahsilini tamamlayarak kısa zamanda büyük bir alim olmuştur. 1891'de Müftü Muhammed Yar Sultanof zamanında Mahkeme-i Şer'iy'e kadılığına getirilmiştir. Ancak ilmi ve kültürel faaliyetlerle daha çok meşgul olmak isteyerek 1906'da bu görevden ayrılmıştır. Daha sonra 1921'de müftülük makamına getirilmiş ve 14 Nisan 1936'da vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır. Fahreddinof başta Asar'ı olmak üzere pek çok eser yazmış uzun yıllar Şura dergisini yayınlamış usulu cedid taraftarı velud bir alim ve fikir adamı idi. (Bkz. T. Devletşin, Sovyet Tataristanı, çev. M. Emir-can, Ank., 1981, s.88-89).

hak etmeyen birine maaş verildiği için kadı İbrahimof¹⁵ karşı çıkmışsa da, aralarında eğriyi doğrudan ayıracak bir ölçü olmadıktan sonra ne fayda?... Amma yazılar Prokuror'a yollanır ve haftada bir kere yayınlanıp halkın dikkatine sunulursa kadı hazretleri elbette özel bir düşünce kaleme almaya mecbur olur.

Mahkeme-i Şer'iy'e'de Üye Kadıların Seçimi ve Statüleri

Bu mahkeme diğer orta mahkemeler düzeyinde olduğu için kadılar üç yıllığına seçilip İçişleri Bakanlığı'nın onayı ile atanırlar. Seçme işi eskiden Kazan Tatarlarına özgü idiyse de zamanımızda kaldırılarak, müftü tarafından yapılmaktadır.

Mayıs 1891'de çıkarılan bir yüce ferman gereği Rusya'da bütün İslam uleması ve kadılar ufak amirler sırasında sayıldılar. İlmî hizmetlerde buldukları sürece askerlik hizmetiyle yükümlü tutulmadıkları gibi bedeni cezadan da muaf idiler. Fakat zamanımızda *Oçiniye*'ye (?) bile davet olunarak diğer insanlardan hiçbir farkları kalmamıştır.

Mahkeme-i Şer'iy'e'de Karar Mekanizması

Mahkeme-i Şer'iy'e'de, üyeler arasında anlaşmazlık ortaya çıktığında çoğunluğun oyu, iki taraf eşit olduğunda müftü tarafının tercih olunması ve müftü yalnız kaldığında onun görüşünün dikkate alınmaması, 1802 yılında yayınlanan Senato hükmünde şüphe bırakmayacak şekilde açıklanmıştır. Fakat müftü mahkemede bulunmadığı veya hasta olduğu zamanlarda ona kimin vekalet edeceği kapalı bırakılıp hala günümüzde bile bir düzenleme yapılamamıştır.

Müftü kendi isteğiyle birini vekaletle atama ve seçmede de hür değildir. Ama Mahkeme-i Şer'iy'e'ye günden güne gönderilen çeşitli emirlerin kapalı anlaşılmaz anlaşılmaz bir halde durduğu ortadadır. Mesela, 1817'de özel usul üzere müftüye bir yardımcı seçmesi konusunda bir emir geldi. Aynı şekilde 1822'de Senato Meclisi'nin ka-

15. Abdürreşid İbrahimof 1857'de Sibiry'a'nın Tabals ilinin Tara kasabasında doğmuştur. Reşid Kadı diye bilinir. Aslen bir Özbek ailesine mensuptur. Tahsilini yöresindeki medreselerde tamamlamıştır. Ömrünü İslam dünyasını gezmekle geçirdiğinden "seyyah-ı şehir" diye meşhur olmuştur. Rusya Müslümanlarını uyandırmak için pek çok siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Bir ara Kırgız kabileleri arasında imamlık yapmıştır. 1892'de Mahkeme-i Şer'iy'e kadılığına seçildi. Ancak müftü ile anlaşamayıp 1895'te görevinden istifa etti. Bu kurumun ıslahı konusundaki fikirlerini Çolpan Yıldız adlı risalesinde dile getirdi. Uzun sayılabilecek bir ömür süren İbrahimof Japonya'da İslamiyeti yayarken 17 Ağustos 1944'te Tokyo'da vefat etti. Çok sayıda eserleri ve yayınladığı dergiler vardır. (Bkz. "Abdürreşid İbrahim", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, I, s.295-297).

rarı üzere bütün imamların görevlerinde kaldıkları sürece vergiden muaf olmaları hakkında emirler çıktı. Ancak, 1828'de çıkarılan bir fermana göre imamlar vergiden muaf olmadıklarından ticaret ve diğer sanatlarla uğraşmakta serbest bırakıldı. Öte yandan, Nikah ve boşanma konusunda anlaşmazlıklar hep imamların hükmüne bırakıldığından bu konuda ortaya çıkan davaları mülkiye memurları Mahkeme-i Şer'iyeye havale etmeye zorunludurlar.

Mahkeme-i Şer'iyenin Metruke Defterleri

1828'de imamlara metruke defteri dağıtılmak üzere emir çıkarıldı. Bu emir gereği Mahkeme-i Şer'iyeye, vilayet mahkemeleri yoluyla her yıl mahalle imamlarına iki tane defter yollar. İmamlar da defterleri üç bölüme ayırarak işlerler. Birinci bölümde imam, doğan çocuğun baba adı, soyadı, adı ve doğum tarihini yazar. İkinci bölümde nikah ve talakların tarihi, veli ve vekilin ad ve soyadları, mehrin muaccel veya müaccel olduğunu hep tafsilatıyla yazar. Üçüncü bölüm ise ölümlere mahsus olup, imam doğumda yazdığı şeylerle beraber ne çeşit hastalıktan öldüğünü gösterir. (İmam efendinin tıbbi bilgisi olsa veya köylerde doktor bulunsaydı bu mümkün idi. Halbuki her ikisi de yoktur.) İmam yıl sonunda defterleri birbiriyle karşılaştırıp kendi imzası ile tasdik ederek birini Mahkeme-i Şer'iyeye gönderir diğerini mahallede bırakır. Mahkeme her yıl defterleri hazırlar. Matbu cetveleriyle defteri tutma usulu ilk sayfada gösterilmiştir. Bu defterleri hazırlamak için daha önce devlet hazinesinden 100 ruble borç aldığından dolayı 1829 yılından beri defter için imamlar 50 kapık (rublenin alt birimi) yani 20 santim vergiye bağlanmışlardır. Fakat bu miktar 1873'te yarıya indirilmiştir.

Bu defterler aslında kişilerin haklarını korumak için ortaya konmuşsa da imamlar gevşeklik göstererek ölümleri ve diğer olayları vaktinde kaydetmediklerinden birçok haklar kaybolmuş ve gitmiş de kaybolmaya devam etmektedir. Sözgelimi, doğduğu gün deftere kaydedilmediğinden, bir iki yıllık ömrü defterde kaybolmuş bir çocuğun askerlik sırası geldiği halde zamanında yazılmadığından onun yerine diğer bir fakir vataşa evladı gider; derken vadedilen ecel gelerek o çocuk dünyadan geçer. İmam efendi ölümü de zamanında defterine yazmaz; derken babası da ölür. Onun bir de miras davası ortaya çıkar. Artık o aile bütün yakınlarıyla beraber çeşitli belalar ve fitneler içinde boğulur kalır. Gevşekliklerin çoğu

imamlardan kaynaklanmaktadır! Bu onların okuma ve yazma konusunda tam bilgileri olmamasındandır. Zira imam yazdıracak öğrenciye rastgelineye kadar veya medreselerden birine gidip yazdırmaya fırsat buluncaya kadar hafızada tutmaya çalışırsa bu arada bir çoklarını unuttur. Şimdi, bu yıllarda hükümet, defterlerin iyi korunmadığının farkına vararak ibraz düzenlemesi getirmiştir. Kendi dillerini okuyup yazmaya üşenen imam efendiler şimdilerde bu kadar paralar harcayarak Rusçayı öğrenmek için gece gündüz çalışmaktalar. Zahmet çekmeyiz efendiler! Niçin kendinizi bu kadar yoruyorsunuz? Rus çocuklarına beş on kapik verip defterinizi yazdırıverseniz olmaz mı? Defterlerin ıslahı için Mahkeme-i Şer'ie bugüne kadar çok çalıştıysa da imamlar kulak vermediler.

Nikah Vergisi

Metruke defterleri ortaya çıkınca Mahkeme'de çalışma çoğalarak özel katipler ve ayrıca bir müdürlük gerekli oldu. Tabiatıyla bu da harcamaların artmasına yol açtı. Bunun üzerine Senato Meclisi'nden Müslümanlara ayrıca bir nikah vergisi kararı çıktı. 1829'da nikah vergisi 10 kapik olarak belirlendiyse de 1881'de 15 kapike kadar yükseltildi.

Nikah parasını çoğunlukla zevc tarafı ödemektedir. İmam efendi yılın sonunda ne kadar nikah parası toplandıysa defter parasıyla beraber yerli polis veya Kolas(?) mahkemelerine teslim eder. Sonra adı geçen para devlet hazinesinde nikah ve metruke adına ayrılmış ayrı bir kasaya konulur.

1831'den 1857'ye kadar Mahkeme-i Şer'ie işlemlerin keyfiyeti bilinmemektedir. Zira o zamanlarda özel bir bina olmayıp ancak bir evi kiralayarak hizmet verilmekte olduğundan, özellikle anlatıldığına göre, çıkan bir yangında evrakın tamamı yandığından eski olaylarla ilgili evrak tamamen kaybolmuştur.

Mahkeme-i Şer'ie Nizamnamesi

Jot Zakon adındaki kitabın 11. cildinin ikinci faslında bütün nizamnameler açıklanırken, Mahkeme-i Şer'ie ait 31. bend ilave edilip adı geçen mahkemenin mahiyeti şerh ve izah edilmiştir. Buna bakılırsa, Mahkeme-i Şer'ie bir müftünün başkanlığında üç üye ve diğer personelden ibaret bir heyetten oluşur. Sonra müftü hazretleri kendi beğendiği kişiyi kadılığa seçerek İçişleri Bakanlığı'na onaylatır. Müftünün kadı seçimindeki tecavüzkar hareketleri 1890'da ilk

defa olmuşsa da Rusya'nın müftü seçiminde olan tecavüzü bir hayli zamandan beri hüküm sürmektedir.

Eski Nizamnameye Uyulmamasının Sebepleri

Bu hareketin sebebini kimse bilmemektedir. Fakat sanıldığına göre, müftü Abdülvahid Efendi'nin ölümünden sonra tam 2.5 yıl, hükümet Tatarların müftü seçmesini beklediği halde hiçbir taraftan ses çıkmadığı için, 1865'te Şitab ve Temestür suvari yüzbaşı vekillerinden *Selim Giray bin Şahin Giray* cenaplarına müftülük makamı verilmiştir. O zamanlarda, *şapkalı bir cahilin, başına imame ve arkasına cübbe giyerek müftülük postuna oturmasına*, bazı dedikodulardan başka halktan hiçbir itiraz gelmedi. Adı geçen müftünün ölümünden sonra hükümet çevresine yine kulak verdi, müslümanlardan yine hiç bir ses çıkmadığını hissedince onun yerine mülkiye amirlerinden Muhammed Yar Sultanof adında diğer bir şapkalı müftü atadı. Müslümanların arasında eski zamanlarda olduğu gibi birlik ve beraberlik olmadığından, özellikle her ülkede ve her millette olduğu gibi seçim için özel üyeler bulunmadığından, Müslümanlar bir kimseyi seçmeye teşebbüs edemiyorlardı. Bu sebeple, müftülük mertebesi ulemanın mansab, meşreb ve mesleği olduğu halde, Rusya'da müftü, mülkiye ve askeriye amirlerinden atanmaktadır.

1885'te 5000 ruble maaş ile müftü Muhammed Yar Sultanof hazretleri atanıncaya kadar Kazan alimlerinden Şihabeddin Mercani ve Abdulbari Yavoşof ve Sokulof gibi zatlar dilekçe ile müftülük makamını istemişlerse de hükümetçe verilmemiştir.

Mahkeme-i Şer'iyeye Hakkında İstatistikî Bilgiler

Yukarıda da sözkonusu edildiği gibi yangın ve kayıplardan dolayı Mahkeme-i Şer'iyeye'nin ilk açılışından 1836'ya kadar imtihan olunan mollaların sayısı bilinmemektedir. Ancak perişan haldeki evraktan anlaşıldığına göre 1804-1832 arası 2528 molların imtihan olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat 1836-1889 arası 13.927 kişinin imtihanları yapıp imam, hatip, ahund¹⁶, müderris, muallim ve müezzin olarak atandığı kesindir. 1889'da, yani günümüzde Mahkeme-i Şer'iyeye'nin idaresinde 4254 mahalle, 3.625.460 nüfus, 65 ahund, 2734 hatip ve müezzin vardır.

16. Yüksek dereceli imamlara Tatarlar arasında ahund denirdi. Bunlar ilk zamanlarda nahiyelere atanırken daha sonraları bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bunların normal imamlardan fazla bir hakları da olmadığından sadece bir hürmet ünvanı olarak kalmıştır (Bkz. R. Fahreddin, Menasib-ı Diniye, Orenburg, t.y., s.8-9).

Mahkeme-i Şer'îye'ye bağlı Müslümanların yaşadığı vilayetlerin nüfus ve mahalle sayıları şunlardır:

<u>Vilayetin Adı</u>	<u>Erkek</u>	<u>Kadın</u>	<u>Mahalle</u>
Astrahan-Hacı Tarhan	32.851	24.545	88
Akmolla-Sibirya'da	5.285	3.989	150
Kazak bölgesi	-	-	-
Han Ordası	29.526	29.400	59
Katerinaslof	296	155	meçhul
Yenesi-Sibirya'da	2.948	829	2
İrkotski-Sibirya'da	2.471	966	0
Kastorma	189	671	1
Kazan	321.928	287.610	845
Moskova	2.513	812	1
Nijni Novgorod	22.515	23.399	57
Orenburg	165.334	153.988	500
Permi	72.152	69.625	197
Penze	32.329	32.349	121
Riazan	3.317	3.447	15
St. Petersburg	2.800	150	3
Simbir	61.587	59.543	169
Semipalatinsk	282.747	237.206	14
Saratof	42.204	41.614	151
Samara	73.739	86.652	285
Tambof	11.440	9.854	27
Tabolski	31.273	27.322	133
Tomski	16.753	13.455	28
Ufa	495.768	489.117	1396
Ural	9.605	8.688	14
Rostof	176	58	1
Toplam	1.894.136	1.654.972	

Cetvelde sayılan vilayetlerden başka Glisingoros, Odesa, Goronjta, Varşova, Kharkof, Nikolayski, Kirson, Bakü, Çariçin, Nirçinski, Habarofke, Viladivostok vilayet ve beldelerinde de Müslüman mahalleleri varsa da de buralarda yaşayan Müslümanların sayısı doğru olarak bilinmemektedir. Kafkas sınırından Çin ve Kuzey Sibiry'a kadar olan geniş sahada göçebe halde yaşayan milyonlarca Kazak taifesinin sayıları da tam olarak bilinmemektedir.

Mahkeme-i Şer'iye'nin Gelirleri

Mahkeme'nin yıllık gelirleri metruke ve nikah akçesi (vergisi) adıyla verilen iki çeşit gelirden ibaret olup devlet hazinesinde konmaktadır.

Adı geçen gelirden her biri 8.000 ruble civarında olup birbiriyle karıştırılmaksızın önceleri ayrı kasalara konulmakta idiyse de 1889'da ikisi birleştirilmiştir. Son yirmi yıl içinde Mahkeme-i Şer'iye gelirlerinin harcamalardan artı kalan para 20.000 rubleyi geçmiştir. Ve her yıl da gelirler harcamalardan 1.000 ruble fazla olmaktadır. Buna göre, 1868 yılından şimdiye kadar en azından 100.000 ruble nakit para birikmiş olmalıdır.

Fakat, 1861'de Mahkeme-i Şer'iye'nin binası için 50.000 ruble harcanmış ve 1877 savaşında¹⁷ Rusya ordusuna yardım olmak üzere 10.000 ruble verilmişti*. Yine bu paradan müftü Muhammed Yar Sultanof hazretlerinin hacca gitmesi için 1.500 ruble verilmiş olduğu gibi, bu müftünün her yıl Petersburg'a gitmesi için 500 ruble verilmektedir. Bundan başka da her yıl kadı hazretlerine 100 ruble, bazan da umum katiplere 300 ruble, sekreter ve oda başlarına da ayrıca ikramiyeler verilmektedir. Her sene 200 ruble, belki daha da çok, katiplere dağıtılmaktadır. Bu ikramiyelerin hepsi müftünün isteğine bağlıdır. Bütün bunlara rağmen, gelirler harcamalardan faz-

17. Ruslar arasında 1870'lerde Panslavizm tekrar canlandı. Bu hareket, 1875'lerde Balkanlardaki ırkdaşları olan Sırpı ve diğer Slav boylarını Ortodoksluk inancını da öne çıkararak Osmanlı Devletine karşı kıskırtmaya başladı. Ruslar Osmanlıların bölgeye yönelik ıslahat tekliflerini yeterli bulmayıp 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Rus orduları Balkanlardan ve Kafkaslardan ilerleyerek Osmanlı topraklarını işgal etmeye başladı. Balkanlarda Gazi Osman Paşa'nın, Kafkaslarda Muhtar Paşa'nın kahramanca savunmaları da Rusları durduramadı ve Ruslar Yeşilköy'e ve Kars'a kadar ilerlediler. Nihayet 19 Şubat 1878 Ayastefanos Antlaşması ile savaş sona erdirildi (Bkz. A.N. Kurat, Rusya Tarihi; Ank., 1948, s.353-356).

*. Burada Rusya'nın ilginç bir uygulaması görülmektedir. Ruslar Türk asıllı müslümanlardan aldığı kağış parasını, yine Türk asıllı müslümanların devleti olan Osmanlı Devletine karşı savaşan Rus ordusunun teçizatında kullanıyorlar.

ladır. Özellikle yaşadığımız yıllarda gelirler daha da artmaktadır. Mahkeme-i Şer'iyе'nin bu özelliği öğülmeye değer olduğu gibi geleceği de parlaktır. Amma bu fazla paraları nereye harcayacakları sorusu hatırlanıza gelirse deriz ki, Müftü hazretlerinin görüşüne bağlıdır. Belki himmet eder de bir medrese veya yetimevi açar. Sözün kısası, himmet göstermeye bağlıdır. Yoksa harcanacak yararlı işler bulunur.

*Açılışından Bugüne Mahkeme-i Şer'iyе Müftüleri***

1. *Muhammed Can Hüseyinof*: Aslen Oka nahiyesi Sultanay köyü ulemasından olup ahund ünvanlı bir yüce zat imiş. 36 yıl müftülük postunda oturmuşsa da Müslümanların yararına olağanüstü bir hizmet vermemiştir. 1823'te vefat ederek Hacı Tar köyüne defnedilmiştir

2. *Abdusselam bin Abdurrahman*: Aslen Orenburg beldesinde imam iken İmparator'un emri üzere Şir Gazi Han maiyyetinde de bulunmuştur. İmparator tarafından özel iltifatlara nail olmuş, hatta bir defa 500 ruble değerinde bir de saat kendisine hediye edilmiş olduğu gibi evinin yapımı için de 40.000 rublelik bir İmparator imkanına mazhar olmuştur. Bu müftü 1825'te müftülük postuna oturmuş kendi eliyle Farsça fermanlar yazmıştır. Başka hizmetleri bilinmemektedir. 14 yıl fetva makamında bulunarak 1839'da vefat etmiş ve Ufa beldesinde defnedilmiştir.

3. *Abdülvahid bin Süleyman*: Esetreli Tamak nahiyesinden Abdusselam köyü ulemasından olup Petersburg'ta da ahundluk görevi yapmıştır. Şimdiki Mahkeme-i Şer'iyе dairesi onun zamanında yapılmışsa da kendi hayatında oturma kısmet olmamıştır. 1840'ta fetva makamına gelip 22 yıl başkanlık ettikten sonra 1862'de son nefesine vermiş ve Ufa'da toprağa verilmiştir.

4. *Selim Giray bin Şahin Giray Tevkihof*: Meşhur Tevkihoflar¹⁸ sülalesinden olup zadegan (soylular) sınıfından sayılmakta

** Müftülerle ilgili olarak bkz., Ş. Mercani, Müstefadü'l-Ahbar, c. II, s. 275-333; Bolat, "Urus Padişahları-Diniye Nezareti-Müftiler", Hudaszırlar Jurnalı, Taşkent, 1928/7-8; Mahmud Tahir, "Mahkeme-i Şer'iyе ve Müftülerimiz", Kazan Dergisi, IV, no. 13, 1974.

18. Bu sülale Kazan Hanlığı'nın istilasından sonra Rus idarecileri ile ilişkiye giren ilk Tatar sülalelerindedir. Ruslar Müslümanlarla ilgili geliştirdikleri siyasetlerinde Tevkihoflar daima aracı olarak kullanılmıştır. Mesela, 1730'larda Başkurtların Ruslara karşı başlattıkları isyanının bastırılmasında ve yine 1730'da Kazakların Küçük Orda'sının hakimiyet altına alınmasında bu sülalenin ileri gelenlerinden Kutluğ Mehmet Tevkihof (Rus çarı bu şahsı yaptığı hizmetlerinden dolayı bi teveccüh nişanesi olarak Aleksî adı ile ödüllendirmiş ve bu adla anılmıştır. (bkz. Ş. Mercani, Müstafadu'l-Ahbar, II. s.310-312; A. Taymas, Kazan Türkleri, Ank. 1966, s.74, 85, 96).

idi. Rusya ordusunda bulunup birçok hizmetleri olmuştur. Hatta 1829'daki savaşlarda ve Polonya olaylarında bulunmuş ve o nedenle II. Aleksandır ve III. Aleksandır'lardan kendisine ordeln nişanları verilmiştir. 1865'te Mahkeme-i Şer'iyeye başkanlığına atanarak daha sağlığında şan ve şöhreti seleflerini geçmiş bir müftü olmuştur. Bir Cemiyet-i İslamiye kurmak için Kazan ulemasını ve zenginlerini iki defa ziyaret etmişse de Tatarlara gayesini anlatmayı başaramamıştır. Ufa'da ufak bir yetimevi bu zatın gayretinin eseridir. Bu Yetimevi, İmparatorluk *İnsani Dostluk İdaresi*'nin yönetimi altında olup şimdilerde orada birkaç çocuk Rusça ve Tatarca öğrenmektedirler. Müftü hazretleri 1885'te vefat ederek Ufa'da Cami yakınında defnedilmiştir.

5. *Muhammed Yar Sultanof*: Aslen Menzile nahiyesi Meçdi köyünden bir Başkurt boyundan olup miralay'lık görevinde iken, birden yıllık 5000 ruble maaşla 1886'da müftülüğe atanmıştır. Maaşından başka ev kirası ve bütün geçim ihtiyaçları da Mahkeme-i Şer'iyeye hesabından ödenir. Bir de, Müftü hazretlerine mahsus her yıl Mahkeme'nin üst katında -en azından 300 ruble harcanarak- tamirat yapılmaktadır.

Fakat bir şey iyice anlaşılmalıdır!.. O da bir yüzyıl içinde bu mahkemeye tedbir sahibi ve millet hâdimi bir müftü veya hiç olmazsa siyaset erbabı ve iktidar sahibi bir kadı gelmemiştir. Bu Müslümanlar için üzülmeyecek bir durumdur.

KAZAKLAR ARASINDA İSLAMİ FAALİYETLER

II. Katerina Müslümanları kendisine ısındırmak için adı geçen mahkemeyi açtığı gibi Orenburg ve Torobski şehirlerinde cami ve medrese yapılmasını dahi emretmiş hatta o cami ve medreselerin idaresi için adı geçen bedellerde birer ticarethane de yaptırmıştır ki bu gün mevcuttur. Bu sebeple, bu ticarethanelerin gelirlerinin cami yararına harcanması gerekmez mi? Bir de göçmen Kazak boylarına¹⁹ İslam dinini öğretmek için Kazan Tatarlarından birçok ulema toplayıp herbirlerine aylık maaş ayırarak Kazakların buldukları

19. Ruslar Kazaklara "Kırgız" veya "Kırgız-Kazak" tabirini, Kırgızlar da "Kara Kırgız" tabirini kullandılar. Bu nedenle yüzyılımızda başlarına kadar Kazaklar tarih kitaplarında çoğunlukla Kırgız adıyla anılmıştır. Yazarımız da bu geleneğe uyarak eserinde Kazakları Kırgız adıyla anmaktadır. Biz kitaptaki Kırgız kelimelerine Kazak olarak değiştirdik.

bölgelere göndermiştir. 1893'te Kırım'da çıkan Tercüman²⁰ gazetesi II. Katerina'nın adı geçen emirlerini Ufa Vilayeti Gazetesi'nden naklen yayınlamıştır.

II. Katerina'nın Müslümanlara yönelik olan zahiri hak genişletmeleri göz boyamaktan ibaret olduğundan, Tatarlar kendileri için bundan bir şey kazanamadılar. Ancak, onlar tüccar ve ulema sıfatıyla Kazak bozkırlarına girerek din öğretmekle meşgul oldular. Bu sayede okumanın ve yazmanın ne olduğundan habersiz bulunan Kazakların bazıları bugün birçok Tatarları gıpta ettirmektedir. Rus Hükümeti kısa sürede bu durumun farkına varıp, Tatarların Kazaklar ile ilişkilerini keserek oralara Hıristiyanları yerleştirdi. Rusya, Kazak Urus denilen Tok Hıristiyanları geniş Kazakların arazisine yayarak, özel misyonerler ve papazlar atayarak Rusifikasyon (Ruslaştırma) düşüncesini yaymaya gayret etmekte ise de çalışmaları hep boşa çıkmaktadır. Hükümetin yerleştirdiği Hıristiyanlar, Kazakları Hıristiyanlığa çekecekleri yerde tersine kendileri Kazaklaşıyorlar. Öyle ki, Öz dillerini "kaybetmişler" diyecek derecede kendi aralarında Kazakça konuşurlar. Ruhani ayin ve dini işler konusunda ise, yılda ancak iki günlerini yüzeysel bir şekilde tanzim etmeden başka hiçbir Hıristiyanlık ayini yapmazlar. Et yenmesi haram olan günlerde, mezheplerince diğer günlerde bile yenmesi haram olan, beygir etini yiyerek keyf ederler. Hükümet bu durumdan endişelenip onların arkasından misyonerler göndermekte ise de öğüt dinleyip uslanacakları kuşkuludur. Hükümet bunun üzerine tekrar, misyoner cemiyetleri tarafından bu konuda özel tedbirleri müzakere etmek için karar almıştır.

KAZAKLARIN YAŞAYIŞI

Kazaklar göçebe olduklarından diğer göçebe halklar gibi süt, et ve yoğurt gibi şeylerle geçinirler. Fakat fazla olarak, beygir eti ve sütü yani kıymız ile de gıdalanırlar. Misafirperverlik konusunda ise onların benzeri bir diğer millet yoktur sanırım. Yaz günlerinde tanımadıkları birisi bile gelse bir koyun keserler. Koyun kestikleri hayvanın en küçüğü olup, muhterem kişilerden biri geldiğinde sığır, at bile keserler. Sözün kısası, misafirine göre hayvan keserler. Kış erzakı için en fakiri iki, zenginleri de otuz at kadar keserler.

20. İsmail Gaspıralı'nın 10 Nisan 1883'ten 1914 yılına ölümüne kadar yayınladığı bu gazete "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" serlevhası ile uzun yıllar Türk dünyasının en çok okunan yayın organı olmuş, özellikle Rusya Türkleri arasında milli ve kültürel canlanmaya ışık tutmuştur. Bkz. N. Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Ank. 1988; M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, Ank. 1987.

Kazaklar ata binmekte tabî bir yeteneğe sahip olup suvarilikle-riyle diğer insanlardan üstün olduklarından dolayı öğünürler. Hatta Ruslar yirmi yıl önce Kazak bahadırlardan Sari ve Sadık Hanların General Kaufman ve benzeri savaşçılara karşı at üzerinde yapmış oldukları hareketleri hala hatırlarından çıkaramıyorlar. Öyle ki, bu- nun için geleceklelerinden endişe duyuyorlar. Sadık Han, Cengiz Han Soyundan olup henüz hayatta ve tahminen 60 yaşındadır.

RUSYA'DA İSLAMA YÖNELİK BASKILAR

a- İslamiyet Aleyhinde Yayınlar

II. Katerina döneminden 19. y. yılın yarısına kadar, gerek im-paratorlar gerekse hükümet adamları tarafından Tatarlara yönelik, şikayet edilecek bir tutum sergilenmemiştir. Avrupa'da İslamiyet aleyhinde düşmanca bir çok kitap yayınlanmakta iken Rusya'da böyle faaliyetler görülmemiştir. Fakat 1846'da Rusya'da da *Misyoner Guri Cemaatleri* kurulmuş, onlar da mesleklerine uygun kitap- larla uğraşmışlardır. 1870'e kadar matbu bir risaleye rastlanama- mış, olsa da nadiren olmuştur. II. Aleksandır'ın zamanından (1855-1881) itibaren bir taraftan misyonerlerin çoğalması diğer ta- raftan iç siyasetin Slavcılık²¹ taraftarlarının güç kazanması Müslü- manlar arasında birçok huzursuzluklara yol açmıştır.

1871-1886 yılları arasında Rusya'da İslamiyet aleyhinde yayın- lanan risalelerden 54 tanesini gördüm. Bazılarının adlarını ve ya- zarlarını açıklıyorum:

1. Yanem Maluf, *Kıraşın Tatarlarının İstatistikleri* 1822.
2. Vinogradef, *Muhammedi Tatarlar ile Tartışma Usulu* 1873.
3. Filemonof, *Müslümanlara Karşı Aht-i Cedit'in Tahrif Edil- mediğini İspat* 1852, 1874.

21. II. Alexandır zamanında Rus düşünce ve siyaset hayatında en önemli rol oynayan akımlardan biri "Panslavizm" idi. Bu görüş başlangıçta felsefi ve edebi bir akım iken son- raları Çek ve Güney Slavları arasında Avusturya-Alman hakimiyetine karşı siyasi bir bo- yut kazanarak Rusya'da da taraftar buldu. Çomyakov, Kiriyevski, Katkov ve Danilevski gibi düşünürler tarafından daha sonraları "Rusya'nın yönetiminde bütün Slavları bir devlet altında birleştirme" ütopyası ile bir ideoloji haline getirildi. Danilevski Avrupa ve Rusya adlı eserinde bu akımın esas prensiplerini ortaya koydu. Panslavizm, Rusların Türkleri Avrupadan kovularak İstanbul başşehir olmak üzere bir Slav devleti kurmayı amaçlıyor- du. II. Alexandır başlangıçta bu akıma soğuk baktıysa da sonradan bunu devlet ve millet siyaseti olarak kabul ettiler. (Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.343-344).

4. Kotiyoski, *Kur'an'ın Ortaya Çıkışı ve Ruhu* 1854, 1875.

5. Fartanonof, *Müslümanları Hıristiyanlığa Davet İçin Kur'an'dan Uygun Ayetler*, 1844, 1875. Bu kitap İngilizceden tercüme edilmiş olup, Muhammed (sas)'in Hıristiyanlıktan almış olduğu iddia edilen fiillerini anlatmaktadır.

6. *Cihad Hakkında Müslümanların Talimatı*.

7. *Hac ve Mekke Seferinin Din ve Siyasete Tesiri*: Bu risale de Müslümanları olabildiğince Hac'dan alıkoymak için tedbirlerin gereğini açıklamıştır.

Bunlar gibi iftiralar içeren bir çok kitap, misyoner cemiyetleri tarafından yazılıp bastırılarak Müslümanlar arasında dağıtılmıştır. Birçoğu da basıldıysa da şimdilik bir huzursuzluk olmasın diye saklı tutulmaktadır. İleriki bir zamanda dağıtılacağı kuşkusuzdur. Bunlardan başka günlük, haftalık ve aylık dergiler de eksik değildir. Bütün bunlar savunmasız Müslümanlar için gerçekten musibettir. Bunlara cevaben İslam ulemasından bir kere bile olsun bir uygun reddiye yazılmamıştır.

Rusya'da böyle bir reddiye yayınlamak imkansızsa da hürriyet olan ülkelerde basılıp yayılabilir. Seleflerimizin kendi zamanlarında Hariciye, Mürcie, Müşebebihe, Cebriye, Kaderiye gibi birtakım dalalet fırkalarının reddi hakkında çok sayıda kitaplar yazıp, onların mezheplerini iptal ettikleri gibi biz de zamanımıza uygun Hıristiyanlığı red konusunda kitaplar yazmalıyız. *Mevlana eş-Şeyh Rahmetullah Efendi Hazretlerinin, İzharu'l-Hak*²² adlı kitabı bizim için yeterli bir rehberdir. Gerçeği açıklamakta herkes hürdür. Bu nedenle, sözkonusu kitabı çocuklarımıza okutup ezberlettirsek İslam hakikatlerini gereği gibi öğrenmiş olan çocuklarımıza da savunma usulüne göstermiş oluruz. Bizim için Avrupa ve Rus gazetelerinde

22. Bu kitap Hindistan'lı alim Rahmetullah Delhi Efendi (ö. 1306/1888) tarafından ülkesinde faaliyet gösteren İngiliz misyonerlere karşı yazılmıştır. Eser alimin kendi dili olan Urduca kaleme alınmış kısa bir süre sonra da Farsçaya ve Arapçaya çevrilmiştir. Daha sonra Osmanlı alimlerinden Ömer Fehmi Efendi (ö.1316/1898) ve Nüzhet Efendi (ö.1304/1886) tarafından Türkçeye çevrilerek İstanbul'da 1880'de yayınlanmıştır. Bu eser önemine binaen Fransızcaya da aktarıp 1880'de iki cilt olarak Pariste basılmıştır. Eserin Türkçe son baskısı 1972'de İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu kitap, Giriş, Tahrif, Nesh, Teslis, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (S.A.S.)'in Risaleti bölümlerinden oluşmaktadır. (Bkz. Delhili Rahmetullah Efendi, İzharu'l Hak, ter., Ö. Fehmi Efendi, N. Efendi, İst. 1972; Prof. Dr. M. Aydan, Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Konya, 1989, s.86-89).

İslamı savunmak mümkün olmadığına göre Arap gazetelerinde yapmalıyız.

Birtakım misyonerler, Mısır'da yayınlanan "*en-Nil*" gazetesinin 1311/1893-4 tarih ve 400 sayılı ve 1312/1894-5 tarih ve 426 sayılı nüshalarında Hıristiyanlık hakkında az bir şey gördüklerinde çok sayıda yazılar yazıp "İslam uleması Hıristiyanlık aleyhinde makaleler yazıyor" diye dinimize ve ulemamıza iftira ediyorlar. Misyonerler "Buna nasıl katlanılır" diyerek Amerika'da yayınlanan Kevkeb-i Amerika (The Star of America) (?) gazetesinin 106. sayısında sütunlar dolusu saçmalıklar yazdıkları halde, bunlara İslam ulemasından veya edebiyatçılarımızdan hiç kimse tarafından cevap verilmemiştir. Onlar bu tutumu görünce de, güya, "İslam ulemasını susturduk" gibi bozuk bir zan ile tutucu tecavüzlerini günümüzde de kat kat artırmaya başlamışlardır. Bu nedenle, böyle bir konuda susmamalıyız.

b- İslamiyete Resmi Müdahale

1- Medreselerin Maarif Nezareti'ne Bağlanması Meselesi

Bunun ilk uygulaması, herşeyden önce, bütün medreselerin Maarif Nezareti'nin (Eğitim Bakanlığı) idaresi altına alınmasıdır. Söz konusu müdahalenin icrası hakkında karşı görüşler çoğaldıysa da sonunda Senato Meclisi'nde görüşülerek uygulamaya konulmuş ve 1864'te de bu konuda İmparator fermanı çıkmıştır. Fakat siyasetçiler Tatarların içinde nüfuzlu ulema bulunduğu için iç ihtilalden kaçınarak adı geçen fermanı biraz saklı tutmayı uygun görmüşler, ancak Müslümanların az bulunduğu yerlerde yürürlüğe koymakla yetinmişlerdir.

Müslümanların nisbeten azınlıkta buldukları yerlerden biri de Viatka vilayetidir. Burada vilayet meclisi, bir çeşit ustalıklı, medreseleri Maarif Nezareti'nin idaresine verileceğini açıkça söylemeden önce, Müslüman çocuklarına medreselerin özel bir odasında Rusça okutma teklifini tartışmıştır. Ertesi günü Rusça okutma maddesi, üyelerden Mir Seyyit bin Yakup Yunusof vasıtasıyla Bölge Meclisi'ne bildirilmiştir. Bu mecliste bulunanların hepsi teklifi kabul etmişlerse de Gobirinski'den Ahund İbrahimof Hazretleri "*şeriatımız buna izin vermiyor*" diyerek karşı çıkmıştır. Bunun üzerine meclis 10 Mart 1868'de 1540 sayılı resmi evrak ile "*söz konusu meselenin İslamiyetçe tecviz olunup olunmadığı*" M. Şer'iy'e'den sorulmuştur. Mahkeme-i Şer'iy'e ise "*Rusça okumanın cevazının olmadığı*

ğına dair zahiren bir fetva bulamadığından" adı geçen Ahund İbrahimof Hazretlerine bu mesele için özel bir fetva yazması emretmiştir. Ahund hazretleri bu durumu görünce "*cevazının olmadığına dair kendisinden bir söz çıkmayıp ancak ilim talebelerinin zamanları müsait olmadığından Şer'i ilimlerden habersiz kalacaklarından dolayı*" karşı çıktığını söylemiştir.

Mesele gittikçe kamuoyuna malolmaya başladı. Bunun üzerine, vilayet valisi Mahkeme-i Şer'ie'ye özel bir mektup göndererek müftü hazretlerinin Müslümanlara nasihat etmesini rica etti. Müftü bu isteğe karşı nazik reddetmek başka bir tavır gösteremeyince, Orenburg valisi tarafından 7 Ağustos'ta Mahkeme-i Şer'ie'ye, görünüşte nasihat edici, gerçekte ise tehditkar bir mektup gönderildi. Yukarıda geçtiği üzere, Mahkeme-i Şer'ie yöneticileri içinde siyasetçi ve gayretli kişiler olmadığından, kendileriyle resmîyette eşit durumda olan birtakım kimselerin tehdidinden korktular. Bu durum karşısında, Mahkeme-i Şer'ie, *medreselerin kendi idaresinde olduğu, medreseler hakkında İmparator tarafından çıkarılacak her emrin İçişleri Bakanlığı'nca bu mahkemeye göndermesini ve bu emirlerin Mahkeme-i Şer'ie tarafından medreselere ulaştırılmasının daha doğru olacağı keyfiyetini*, İmparatora açıklayarak, valileri susturacağı yerde, kendi yakasını kurtarmak için, bütün İslam medreselerini Maarif Nezaretine zimmen terk etmiş oldu. Bu pasif durum karşısında adı geçen vali 12 Eylül'de tekrar tehdit edici ve emredici bir mektup gönderdi. Mahkeme-i Şer'ie bu son mektuba cevabı bir ay sonra verdi. Fakat buna niçin cevap yazıldığını ve cevap mektubunun gönderilmesi için niçin bir ay beklendiğini kimse bilmemektedir.

İşte iş bu noktaya gelince ulema ve halk arasında dedikodular çoğalarak, kabul ve red arasında farklı görüşler ortaya çıktı. Hükümetin görüşünü doğru bulanlar hükümet tarafından ödüllendirilirken, reddedenler tutuklanıp sorgulamaya alındı. Bu arada Mahkeme-i Şer'ie'de vilayet mahkemeleri ile fikir alışverişinde bulunmaya başladı. O sırada Sarapol *Uyazni Uçilişçe Mahkemesi* (?) tarafından 7 Aralık 1868'de müftü adına özel bir evrak gönderildi. Bu evrakta, 14 Temmuz 1864'te "*Tatarları olabildiğince Ruslaştırılmaya gayret edin*" emri verildiği açıklanmıştı. Bundan başka *Yabancı Mezhepler İdaresi* tarafından da gayri resmi şekilde tehditler geldiyse de müftü hazretleri yumuşak cevaplar vermişti. Açıklandığı gibi, vaktiyle Mahkeme-i Şer'ie'ye gönderilen resmi ve gayri resmi evrakların bugün tamamı vardır.

Rusların Müslümanların çocuklarına Rusça okutmak için hazırladıkları teklifte gösterdikleri başlıca gerekçe, "*Müslümanlar imparatorluk hanedanının adlarını bilmiyor ve müezzinler onlar için dua etmiyorlar*" dan ibarettir. Bu sebep 1890'da Han Ordası şehri idarecisi tarafından müftü hazretlerine dahi gösterilmişti.

Mahkeme-i Şer'îye, vilayet mahkemeleri ile evrak gönderme ve alma esnasında "*kendisinin bütün medreseleri idare etme haklarından vazgeçtiği*" şeklinde bir cevap vermiş olduğundan bugün Müslümanların bütün medreseleri Maarif Nezareti'nin idaresinde kalmıştır. Ama halk medreselerin kimin idaresinde olduğunu bilmeyip yalnız müderrisler tarafından yöneltildiğini sanmaktadır.

Anlaşıldığına göre, Maarif Nezareti'nin amacı Müslümanların medreselerine yeni usul program koyarak orada Rus dilini öğretmektir. Fakat Müslümanlar, "*Rus bizim babamızın büyük oğlu (abimiz) değildir. Dolayısıyla, onların müdahalesinde bir hile ve desise vardır. Özellikle Ruslaştırma kelimesi de çevreden kulağımıza gelmektedir.*" diyerek birçok delil ortaya koymaktadırlar. Akıllı insanlardan bazıları medreselerin tamamen Maarif Nezareti'ne bağlanmasının büyük bir tehlike olduğunu görerek şu çözüm önerisini yapmaktadırlar: *Medreselerin geleceklerini güvence altına almak için onlar Mahkeme-i Şer'îye idaresinde kalmalı ve usul-i cedid (yeni usul) programı uygulanmalı. Bu, halkın itaatını sağladığı gibi ilerlemenin de gereğidir. Böyle bir çözüm her iki tarafın güvenliğini sağlayıp daha da iyileştirir. Hatta resmen Maarif Nezareti'nin, sureten Mahkeme-i Şer'îye idaresinde olmalıdır.*

Aciz zannımca da, medreselerin bir yere bağlı olmadan kalması caiz değildir. Maarif memurları Doğu dillerini bilmedikleri gibi, misyoner cemiyetlerle ilişki içinde olduklarından medreseler bu kuruma bağlanamaz. Öte yandan, medreselerde okunan bilimlerin hepsi İslam şeriatına ait bulunduğundan Mahkeme-i Şer'îye idaresine verilmesi pek uygun olur. Bu kurumun içinde medreseleri hakıyla idare edecek bir şube kurulmalıdır. Medreseler birçok sınıflara bölünerek Müslümanca okuma yazma eğitimini tamamlayan çocuklara tedrici olarak Rusça da öğretilmelidir. Bitirme imtihanlarını tamamlayan molla Mahkeme-i Şer'îye aracılığıyla hem Maarif Nezareti'ne hem de Dahiliye Nezareti'ne arz edilir. Böyle bir usul ortaya konduğu taktirde, iki tarafın da isteğinin yerine gelmiş olacağı kuşkusuzdur. Fakat her vilayette medreselere insaf sahibi, ihtiyatlı bir müfettiş atanarak eksiklerini tamamlamak gerektiği gibi, Maarif Nezareti tarafından da para yardımı yapılması lazımdır.

2. *İmamlara Rusça Okutma Meselesi:*

Ulemaya Rusça okumaları teklif edilmiştir. Bu Müslümanlarca asla tecviz olunamaz. İmamlar ancak muktedi bih ve müderris olup, siyasi durumlara karışmazlar. Dolayısıyla Rusça bilmelerini gerektiren bir durum yoktur. Onlara yılda bir defa Mahkeme-i Şer'îye tarafından metruke defterleri verilmesi ve bazı ilanların Rusça olması konusuna gelince, adı geçen defterler Tatarca yayınlanabilecekleri gibi, ilanların da Mahkeme-i Şer'îye'de bulunan tercüman ve katipler tarafından Tatarcaya tercüme edilerek yayınlanması mümkün olduğundan dolayı bunlar da imamların Rusça okumakla yükümlü olmaları için tam bir sebep olamaz. Bu konuda hükümetin düşüncesinin ancak bilgisiz alimlerin görüşlerine dayandığı Müslümanlar ve insafı halk tarafından apaçık bilinmektedir.

Eski zamanlardan beri ulemamız ders okutmada istikrarlı, takvalı, şeriat kurallarına ve sünnet-i seniyyeye uyan kişiler olduklarından halk içinde nüfuzları vardı, hatta halk ulemanın görüşlerini ve sözlerini aynı Peygamberimiz (sas)in hadisleri gibi kabul ederdi. Fakat Rusça okuma mecburiyeti ortaya konduktan sonra Rusçadan imtihan olunarak atanan imamlar ise şer'î ilimler ve dini nasihat ile ilgilenmeleri bir tarafta dursun, kendi dillerini bile terk etmek derecesine gelmişlerdir. Maazallah böyle imamlar altı yıl içinde bu kadar çoğaldılar; bundan yirmi otuz sene sonra nasıl olacak? Öyle imamların halka tesir etmeyeceği açıktır. Bu durumda, cahil halka kim nasihat eder? Ve evladımızı kim okutur? Gerçekten burası üzülmeyecek durumdur. Fakat muhtemelen ileride Rusçada ve şer'î ilimlerde iyi yetişmiş bazı insanlar ortaya çıkacaktır. Çıkar, amma eski ulemanın nüfuzunun onlarda bulunacağı kuşkuludur. Sözüün kısası, bu durum böyle devam ederse muhakkak Ruslar amaçlarına ulaşacaklardır.

3. *İslami Kitaplara Sansür ve Yasak Uygulaması:*

Rusya topraklarında basılmasına izin verilmeyen İslamî kitapların ve risalelerin medreselerde okutulmasını yasaklanmıştır. Bu madde, zahiren sansür kurumunun tecavüzleri gibi görünüyorsa da, 1893'te Tatarların bu konuda yapmış oldukları resmi ve resmi olmayan incelemelerden, gerçekte, bunun hükümet müdahalesi olduğu anlaşılmıştır. Zaten sansürcü de hükümet adamlarından biridir.

Rusya'da basılması tamamen yasak olan kitaplar şimdilik *Akaid-i Neseî Şerhi*²³ ve *Fıkh'u'l Ekber*²⁴ den ibarettir. Ancak sansür-cünün elinde tahrif olan kitaplar pek çoktur. Bunlardan birkaçını sayabiliriz: Hadisten *Mişkâtü'l Mesabih*²⁵, ahlaktan *Aynu'l İlm ve Buharizade*²⁶, fıkhıtan *Muhtasaru'l Vikaye*²⁷ ve *Kur'an surelerinden ile ayetlerinden* bazıları. Sözelimi, sansürcü *Kafirun suresi* gi-bi bu sureyi tamamen kaldırmak, hatta Türkçe *Üstüvani*²⁸ adlı ki-taptan şahadet kelimelerinin tamamını çıkarmak istemişti.

Sansürcünün bu muameleleri bütün Tataristan'ı sarsmış, çocuk-lara varıncaya kadar halk etkilenmişti. Bundan dolayı halktan bir kısmı göçmüşler ve bir çokları da onların arkasından göçmeye ha-zır duruma gelmişlerdi. O zamanlarda halk ve aydınlar arasında de-dikodu ve telaş o dereceye varmıştı ki sabah akşam konu komşu birbirleri ile konuşmalarında selamdan sonra, *'Kardeşim ne haldesi-niz? Kitaplarımız ve Müslüman kardeşlerimiz hakkında ne haber var? Hiç bir haber işittiniz mi?* diye haber sorarlardı. Bütün vilayet ve bölgelerde Müslümanlar kazanç ve karlarını bırakıp gece gün-düz resmi kapılara dilekçeler sunmakla uğraşıyorlardı. Bu durum

23. Ebu Hafs Necmeddun Ömer b. Muhammed Neseî (ö.537/1142)'nin Metnu'l-Akaid veya Akaidu'n-Neseîyye adıyla yazdığı küçük risale İslam dünyasında çok meşhur olmuş ve çeşitli şerhleri yapılmıştır. Bunların en çok bilineni Sadettin Taftazani'nin (ö.797/1395) Şerhu'l-Akaid'dir. Kazan'lı alim Şehabeddin Mercani (ö. 1306/1889) de Şer-hu'l-Akaidu'n-Neseîyye adlı bir eser yazmıştır. (bkz. Taftazani, Şerhu'l-Akaid, haz. S. Uludağ, İst. 1982, s.60-61). Üzerinde çalıştığımız risalede malesef yasaklanan şerhin han-gisi olduğu hakkında bir açıklama yoktur.

24. İmam Azam Ebu Hanife (öl. 150/767) tarafından yazılan ilk akaid risalelerinden-dir.

25. Bu eser, Hatib et-Tebrizi'nin (öl. 730/1336) Peygamberimi (S.A.S.)in hadislerin-den seçerek belli gruplara ayırıp halkın günlük hayatındaki meselelerinin çözümünde baş-vurmasını amaçladığı bir kitaptır. Eser: el-Begavi'nin (516/1122) Mesabihu's-Sünne'sini ta-mamlayıcısı durumundadır. Mişkatu'l-Mesabih İslam dünyesinde çok okunan kitaplardan biridir. Rusya'da taşbaskısı 18889-9'da Petersburg'ta, 1909'da Kazan'da yapılmıştır. (bkz. İ.L. Çakan, Hadis Edebiyatı, İst., 1985, s.100; Kettani, Hadis Literatürü, trc. Y. Özbek, İst. 1994, s.381).

26. Bu iki eser hakkında bilgi bulamadık.

27. Fergana bölgesi Merginan şehri Hanefi fıkhı alimlerinden Burhaneddin Merginani (öl. 593/1197) İslam dünyasında çok meşhur olan Hidaye adlı eseri yazmıştır. Bu kitaba şerhler yazılmıştır. Bunlardan en çok bilinenlerinden birisi ce Tacü's-Şeria'nın (8/14 y.yıl) Vikaye'sidir. Bu alimin oğlu Sadru's-Şeria (744-1347) Şerhu'l-Vikaye adıyla Vikaye'ye bir şerh yazdı. Bu kitap Türkistan uleması arasında Muhtasar adıyla meşhur oldu. Mutasar'ın 1895'te Petersburg'ta Türkçe tercümesi basıldı (bkz. Muhtasar, yay. haz., R. Zahid, A. Dehkan, Taşkent, 1993, s.4-5).

28. Osmanlı alimlerinden Üstüvani Mehmed Efendi (ö.1668), XVII. y. yılda selefi bir anlayış sergileyen Kadızade Mehmed Efendi'nin (ö.1635) takipçilerindedir. Fikirlerini içeren Risale'si Türk dünyasında okunmuştur. Bu risalenin bir baskısı da Üstüvani Kitabı adıyla 1829'da Kazan'da yapılmıştır. (H.G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, Ankara, 1988, III. baskı, s.128-130).

üç ay devam etti. Nihayet, bazı akıllı kişiler, Petersburg'a Tatar temsilciler gönderip dini kitapların tahrifinden Müslümanların razı ve hoşnut olmadıkları hükümete arz ettilerse de hiç bir yararı görülmedi. En son olarak, 15 Mayıs 1894'te Kazan, Orenburg ve diğer beldelerden 18 murahhas vekil Petersburg'ta toplanıp İçişleri Bakanına dilekçe sunarak dini kitapların aslının korunmasını istirham etmişlerdi. İçişleri Bakanı *Dornof* hazretleri murahhas vekilleri tam bir nezaketle huzuruna kabul ederek Tatarların telaş sebepleri sordu. Bunun üzerine *Muhammed Han Aliye* hazretleri Müslümanların durumunu olduğu gibi arz etti. *Dornof* cenapları da pek dikkatle dinledikten sonra murahhaslara hitaben "... Siz mümkün olduğu kadar Tatarları sakinleştirmeye gayret edin, onlar göç etmesinler. Göçün sonu tehlikelidir, perişan olurlar. Ben sizin isteğinizin yerine getirilmesine yardım ederim ve sizi de memnun ederim. Siz dilekçelerinizi veriniz! Ben size cevabını valiler yoluyla bildiririm" diyerek murahhasların her biriyle vedalaştıktan sonra onları ülkelere göndermişti.

Sansürden dolayı Müslümanlar içinde müthiş bir heyecan ve hareket duyulmaya başladığından, devlet adamları da artık "bu işten şimdilik vazgeçmeli daha sırası değilmiş" demeye başladılar. Bu nedenle ortalık şimdilik sakinleştirilmişse de ileride bu kötü muamelenin bir daha ortaya çıkmasından korkulur. Bir sam rüzgarı gibi geldi geçti, Cenab-ı Hak bir daha göstermesin.

TATARLARIN ŞİMDİKİ DURUMU

Tatarlar, ticaret, sanat ve tarım yönlerinden Ruslarla karşılaştığında onlardan aşağı durumdadırlar. Ancak ticaret konusunda Ruslara arkadaşlık edebiliyorlar. Tatarlardan cam, petrol, bez sabun ve benzeri ufak fabrika sahipleri olanlar da vardır. Onlar birçok güzel sanatlar dallarında genel ve özel sergilerde madalya almış, Paris ve Amerika sergilerin de önemli yerler işgal etmişlerdir. Bugün Petersburg, Moskova ve diğer yerlerde lokanta ve büyük otel sahipleri hep Tatarlar olduğu gibi, Petersburg'ta bulunan knez, graf ve knotların temiz mahalleri de hep Tatarların tasarrufu altındadır. Sibirya'da da birçok ticaret dalları onlara serbesttir. Tatarların dinî bağlılıkları tam olduğu, gibi ticaret ve diğer dünya işlerinde de dayanışmaları eksik değildir. Tatarlardan terzi, kunduracı, kalpakçı, dülger, tamirci, bakırcı ve diğer hüner sahipleri çoktur.

Fakat şimdiye kadar, dini ilimlerde derinleşmiş, ilmi ile amil birçok Tatar alim, okutulmakta olan hikmet matematik ve siyaset

ilimlerine önem vermemişlerdir. Bu son feci olaylardan sonra bazı akıllı kişiler ilimlerin ve fenlerin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi ve çocuklarından siyasetçiler yetiştirilmesi kararına vardılar. Bu kararı hayata geçirmek için de, bazı Tatarlar her vilayet ve nahiyede yeni usul mektepler kurarak maarif yoluna girmeye başlarken, bazıları da evlad, akraba ve yakınlarını, kimi zaman da köy yetimlerini, ulum, funun, maarif ve siyaset öğrenmeleri için Türkistan ve Arabistan'a göndermektedirler. Çalışma ve gayretin bir semeresi olarak şu son yıllarda kısmi başarı görülmektedir.

Fakat medreselerimizin Maarif Nezareti'nin idaresinde olduğunu tamamen hatırdan çıkarmayalım. Zira 18 Eylül 1870'de 22 numaralı resmi evrak ile yeni mektep ve medrese açmak Rusça okumak şartına bağlanmış 26 Mart 1870'de nizama uygun olmayan mektep ve medreselerin geçersiz sayılması müftü hazretlerine bildirilmiştir.

Hükümetin bu gibi uygulamaları sırasında vilayetler ve bazı nahiyelerde memurlar tarafından medreselere birçok vahşi saldırılar olmuştur. Kısaca, Kazan'ın nahiyelerinde Münkir (?) olayı, 1884'te Samara'da Solay (?) olayı ve 1893'te Çistay olayları ancak yamyamlardan sadır olacak niteliktedir. Müslümanlar tarafından en küçük bir şey yapıldığında hemen "yırtıcılık" adı takılarak sütünlar dolusu bozuk fikirler yazmaya kalkışanlar bize yapılan bu olaylara ne diyecekler? Gerçekten bu soruya cevap olarak, ancak aralarında meşhur ve darbu mesel hükmünde olan "*Cani müslüman olmak şartıyla cinayet cezayı muciptir*" sözünü tekrar ederler.

Ruslar, Tatarları ne kadar Ruslaştırmaya gayret ederse o oranda düşmanlıklar artmaktadır. Tatarların içinde Rusya üniversitelerinde öğrenimini tamamlamış kimseler, hatta Harp Okulu Zadegan Kısmı'ndan mezun olan birçok kişiler varsa da memuriyet derecesinde yükselmeleri çok sınırlıdır. Şöyle ki, üniversiteden çıkmış bir Müslüman memurun rütbesi ancak sorgu hakimi, daha da yükselirse savcı vekili olabilirler. Askeriyede ise albaylıktan yukarı asla tefi edemez; nadiren Müslüman generaller bulunmakta ise de onların yükselmesi birçok sebeplere bağlıdır. Sözgelimi, *General'Sadık*, 1877 Osmanlı-Rus Savaşında Ruslara bu kadar sadakat göstermiş, bir hanzade olmasına rağmen elli beş yaşında, o da emekliye ayrılma şartıyla, ancak general olabilmiştir. Lehistanlıların (Polonyalıların) generalliği ise evlenmemek şartıyladır. Sözün kısası bu şekilde üç dört general bulunmaktadır. Açıkladığımız bu adalet (!) yalnız

Tatarlar için olmayıp Ortodoks olmayanların hepsini kapsar. Kısa-
ca, Finlandiyalılar, Lehliler, Yahudiler ve Raskolların²⁹ tamamı
adaletli Rusya idaresi altında ezilmektedirler. (!)

"*Hükümetin bütün Tatarları ibrazavayt edeceği, yani tehzib-i ahlak, daha doğrusu, Hıristiyan medeniyetini okutup, bir adım sonrasında ise büsbütün Hıristiyanlaştırmak düşüncesinde olduğu*" halkın ağzında bazan dolaşmakta ise de bundan bir sonuç çıkmaz. Rusya'da, genelde, maarif henüz yeterince yaygınlaşmamışken bilhassa Tatarları maarife yöneltmenin sebebi nedir? Bir de, çoğunlukla 1000 haneden çok Rus köylerinde çocukları okutacak bir okulları olamadığı halde, 20, 30 hanedan ibaret bulunan Tatar köylerinin mektep veya medresesinin özel bir odasında Rusça okunması niçin gerekiyor? Tatarların bu gibi durumları aralarında tartışıp değerlendirmeleri gerekir. Lehistan Tatarları eski zamanlarda Müslüman iken, hep Rusça okumağa devam ettiklerinden bugün yalnız ağızlarındaki bir kelime-i tevhitten başka İslamiyetlerini ortaya koyar bir şey kalmamıştır. Eski dilleri olan Türkçeyi yani Tatarca'yı tamamen kaybetmişlerdir. Yeme, içme ve giyim-kuşam dahi hep alfranga olduğundan Kazan Tatarlarından başka kimseler onların Müslüman olduklarını bilmiyorlar. Maarifin luzumu Tatarlarca da inkar olunamaz, fakat İslam maarifi ile beraber olmadıkça yarar vermez. Bu sebeple İslam dünyasında herşeyden önce okunması gereken şey din ilimleridir. İlim tahsil etmek çalışma ve gayretle meydana gelecek şeylerden olduğundan *usul-i cedid*³⁰ ve *usul-i kadim*'den hangisi olursa olsun çalışıp gayret edilmedikçe hiçbir şekilde fayda sağlamadığı herkesçe bilinmektedir. Zira usul-i cedidden muradımız da okumaya ve anladığını hıfz etmeye çalışmaktan ibarettir. Bundan otuz yıl önce Kazan ve Orenburg çevrelerinde hatta Sibiry'a'da usul-i kadim üzere okuyup yetişmiş birçok ulemamız

29. Dini ayrılık taraftarı demektir. XVIII. y. yılın ortalarında Novgorod patriği Nikon (1652-1666) dini kitaplarda müstensihler tarafından zaman içerisinde hatalar yapıldığını ve bunların düzeltilmesi gerektiğini söyledi ve bunu da İmparatora kabul ettirdi. Bu düzeltmeleri kabul etmeyenler Raskol olarak adlandırıldı ve Ortodoks cemaatin dışına atıldılar (bkz. A.N. Kurat, a.g.e., s.221-222).

30. Kelime anlamı yine usul olan bu kavram İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) Türk dünyasında eğitim reformunun adı olmuştur. Gaspıralı geleneksel medreselerdeki ders okutma meodunu zaman alıcı ve eskimiş bularak daha kısa sürede öğrenmeyi sağlayan bu metodu Bahçesaray'da açtığı medresesinde uygulamış ve elde ettiği başarıyı diğer kardeşlerine önermiştir. Bu hareket daha sonraları müfredatlara kültür ve fen dersleri koymayı hedefledi ve bunu taraftarlarınca açılan medreselerde uyguladı. Gaspıralı'nın bu hareketi Tatarlar arasında kısa sürede çok taraftar buldu. Daha sonra Türkistan'a da yayıldı. Bu yeniliği hoş görmeyen ve eski usulde ısrar hareketine de usul-i kadim dendi. (bkz. M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, Ank., 1987).

vardı ki onlara karşı yalnız Müslümanlar değil Ruslar hatta devlet adamları bile huzurlarında edepli davranırlardı.

Bu durum aynen müşahede ettiğimiz şeylerden olduğundan hiç birimizin inkara gücü yetmez. Rusya hükümeti de bunun farkına vardığından dolayı ulemanın ululuğunu yok etmek için Senato Meclisi'nin kararı ile *Hıristiyan medeniyetini okutma* meselesini teklif etmiştir. İyi özelliklere sahip olmadıkça alimlerden hiç bir yarar görülemez. Hatta zamanımızda ulema mesleğinde görülen birçok kimseler var ki dünyada onlardan daha rezil bir yaratık bulunamaz dersek haklıyız. Mahkeme-i Şer'îye idaresinde 5600 imam bulunduğu halde ancak kendi mahallesine nüfuzunu geçirebilmiş bir alim bulabilirsek şükür ederiz. Halbuki geçmiş ulemanın nüfuzu bütün vilayetlere kadar yayılırdı. Vaktiyle ulemadan bir emir çıktığında herkesce kabul edilirmemesi düşünülemezdi. Bu, o alimlerin iyi ahlaklı, takva ehli ve gerçekten emri bil-maruf ve nehyi ani'l-münker erbabı olduklarından dolayıdır. Bu nedenle gelecekte milletimizin mutluluk medeniyetine ulaşmasının, yine ulemamızın durumunun iyileşmesi ile olacağını ümit ederiz. Fakat burada bir hadis-i şerifi hatırlatmak gerekir. Abdullah b. Amr b. el-As Peygamberimiz (sas)'in şöyle buyurduğunu rivayet ediyor: "*Allah Taala ilmi insanlardan birden çekip almak suretiyle değil alimlerin ruhunu kabzetmek suretiyle kaldıracaktır. Nihayet hiç bir alim kalmayınca halk kendilerine cahil bir takım kimseleri başkan edinirler. Bunlara şundan bundan sorular sorulur fetva istenir. Onlar da ilimleri olmadığından he-n kendileri saparlar hem de halkı saptırırlar*"³¹. Tirmizi, bu hadisin sahih ve hasen olduğunu söyler. Bu hadisin hükmü şimdilik Rusya Müslümanları arasında gerçekleşti. Ama, Cenab-ı Mevla fırsat ihسان ederse ulemanın islahı da mümkündür. Fakat bunun için "*la yey'esu....*" "- Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz" (Yusuf suresi-87) ayet-i celilesini hatırd tutarak çalışmalı ve gayret etmeliyiz. "*va'tesimû...*" "*Topluca Allah'ın ipine yapışın ayrılmayın.*" (Al-i İmran- 103) kavli-i şerifleri gereğince sağlam ipe tutunmalı, kardeşler arası ayrılıktan kaçınmalı, birbirimizin kusurlarını ve eksikliklerini görmemeli, birdiğlerimizle layık ve mümkün olduğumuz derecede yardımlaşmalı, iyi huy ve ahlakla vasıflanarak ittifak ve ittiha içinde çalışmalıyız. Tarihe bakılırsa görülür ki, her devletin yıkılışına, her milletin yok olmasında birinci sebep ihtilaf ve tefrikadır. İkinci sebep tefrika, üçüncü sebep yine

31. Buhari, İlim, 24, İtisam, 7; Müslim, İlim, 13-14; Tirmizi, İlim, 5; İbn Mace, Mukaddime, 8; Ebu Davud, Mukaddime, 26.

tefrikadır. Rusların, Tatarlar üzerine tasalutuna sebep, Tatarların devamlı birbirlerine karşı gösterdikleri düşmanlık ve ulema arasında ortaya çıkan adavettir. Son olarak şunu söyleyelim ki Tatar gençleri için tedrici olarak Rusçayı öğrenmek faydalı ise de ulema için gereği yoktur.

GELECEĞİN GÜVENCE ALTINA ALINMASI

Aciz düşünceme göre, Tatarların geleceğini güvence altına almak birçok şarta bağlıdır. Bunları da Mahkeme-i Şer'îye, ulema ve Tatarlarla ile ilgili şartlar olmak üzere üç grupta toplayabiliriz:

a. Mahkeme-i Şer'îye ile İlgili Şartlar

Her şeyden önce, Mahkeme-i Şer'îye'nin ıslah edilmesidir. O da aşağıdaki şekilde olmalıdır:

1. Kadı hazretlerinin aylığını 150 ruble yapmalı ki rüşvet ve açgözlülüğten kaçınsın.

2. Kadı seçimi zamanı yaklaştığında, büyük alimler ve zenginler müftü hazretlerinden dindar bir kimseyi seçmesini rica etmelidir. Güvenilir bir zata rastlandığı takdirde hizmetini üç yıla sınırlandırmayıp belki iki üç dönem kalması için çalışılmalıdır.

3. Kadı hazretleri Mahkeme-i Şer'îye'nin haklarını ve namusunu korumak için "*bir saatlik adalet yetmiş yıllık ibadetten hayırlıdır*" hikmeti gereğince hareket etmelidir.

4. Mahkeme-i Şer'îye'ye özgü yepyeni bir resmi gazete yayınlanarak, mahalle imamı 2, sade halk 3 ruble'ye abone yapılmalıdır. Bu uygulama Mahkeme-i Şer'îye'ye çok gelir getirecek, bu paralarla da bütün Müslümanların yararına olan Mushaf-ı Şerif'in basımı Mahkeme-i Şer'îye matbaasında yapılabilecektir. Her vilayette dini bir dergi yayınlanmaktadır. Bu bakımdan, çıkarılacak yeni gazetenin içeriği, yalnız Mahkeme-i Şer'îye'ye ait resmi haberlerden ibaret olup siyasete karışmadığı müddetçe hükümet buna engel olmadığı gibi memnun da olur. Özel emirler ve düzenlemeler (tanzimat) bu gazetede ilan olunur, dağıtıcıya da hacet kalmaz. Metruke defterleri de Mahkeme-i Şer'îye'nin matbaasında hazırlanır. Matbaa için ayrıca bir daire gerekmez. Zira matbaa ve tahrir heyeti için mescit tarafında bulunan yer yeterlidir. Bu sayede her yıl özel salnameler istatistikler de yayınlanır.

5. Kadı hazretleri imamların istihkakları için bir sınır belirlemeli, buna uygun olmadığı takdirde de kimsenin hatırını saymayı haklarından mahrum kılmamalıdır.

6. Büyük alimler her yıl tatil günlerinde müftü hazretlerini ziyaret bahanesiyle gelip mülki menfaatlere dair düşünceler arz etmelidirler.

7. Mahkeme-i Şer'îye, medreseleri idaresine almalı; ulemaya medrese tedrisinde uygulayacakları özel, doğru bir usul göstermeli; medreseleri teftiş etmeli ve sonunda imtihan yapmalıdır. Bütün bunlardan sonra, iyi molla yetiştiren medreseleri madalya ve ikram ile taltif etmelidir. Bir de, doğru yoldan sapan ve şer'î sınırları çiğneyen imamları, ayıplayıp ve azarladıktan sonra ibret-i alem için gazete ile ilan etmelidir. Eğer bunlar yapılırsa tam ıslahın ortaya çıkacağı şüphesizdir.

8. Mahkeme-i Şer'îye'nin gelirlerini olabildiğince artırılmalı, harcamalardan artan paralar İslam menfaatleri kullanılmalıdır. Sözelimi, mektep ve medreselerde ödül dağıtılarak Müslüman öğrenciler sevindirilmeli ve öğrenmeye teşvik edilmelidir.

b. Ulema ile İlgili Şart'lar:

1. Ulemamız birbirlerine olan düşmanlık ve nefsi arzularından vazgeçmelidir.

2. Halk arasında hays yetlerini korumak için fiske ve fesadın kaçınılmalıdır.

3. Hepsisi de cemaatlar na dünyevi ve uhrevi konularda yararlı ve kısa bilgiler vermeli, vaazlar yapılmalıdır. "*Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışın*" diyerek bazen tehditli bazen özendirici nasihatlerde bulunurlarsa az bir süre içinde dürmetin geleceği givence altına alınabilir. Belki, Hükümet de bu duruma izin verir, kimbilir belki yardım da verir. Fakat bizim yola geleceğimiz bir parça kuşkuludur.

c. Tatarlarla İlgili Şartlar

Tatarlar hala bilgisizlik içinde dirler. Hükümet tarafından polis veya jandarma memurlarından biri gelirse "*Acaba bu niçin geldi? Nasıl bir kağıt getirdi? Sonu ne olacak?*" diye hepsi birer şüpheye düşerler. Derken anlamadan dinlemeden büyük bir gürültü koparır-

lar. Sonunu düşünmezler! Halbuki böyle durumlarda insafli, tedbirli bir memur rast gelirse bozgunculuğa meydan vermez, amma Ne-uzubilla, sarı renkli, kafası dumanlı, aslan yürekli memurlardan birine tesadüf ederlerse, Allahümmehfezna, Tatarlar için ihtilal çıkarmak hiçten değildir.

İç isyanlar gerçekten bir hükümet için savaştan daha zararlıdır ve büyük felaketlere yol açar. Öte yandan, isyan eden millet de tamamen yok olmakla karşı karşıya kalıp hükümetten daha çok zarar görür. İsyân çıkaran kavimlere bakın! Çoğunlukla yok oldular. İşte Çin Müslümanları! İsyân çıkarmakla başlarına nice felaketler geldi. Müslümanların kanları sel gibi aktı.

Sözün kısası, devlete isyan tehlikelidir. Bu nedenle olabildiğince isyandan sakınmalı. Geleceğimizin kurtuluş kapısını asayışte, ve bu asayıştan faydalanarak elde edeceğimiz ilim ve maarifte aramalıyız.

KAZAN'DA BİR ADALET TECELLİSİ

Kazan'da yaşanmış garip bir olayı dostların ve düşmanların dikkatine sunuyoruz. Başlangıcı ne kadar can sıkıcı ise sonu da o derece sevindiricidir.

Olayın aslı şudur: Kazan'da, Hıristiyanlaşmış ve yaşamakta olan bir adamın evine Müslüman babası misafir olur. Baba bir iki gün kaldıktan sonra köyüne gideceği sırada oğlunun yalvarması üzerine yanında bulunan küçük çocuğunu birkaç gün daha abisinin yanında kalmak üzere bırakır gider. İhtiyar köyünde bir süre çocuğunu beklerse de gelmez. Arar bulamaz. Kısacası çocuk kaybolur ve aradan biraz müddet geçince de tabiatıyla, her şey gibi, bu çocuk ta unutulur gider. Günün birinde ihtiyar yine Kazan'a gelir ve çocuğunun *Duhovnai Siminariye* yani *Ruhanilik Okulu* tarafından her nasılsa aşırılmış olduğunu duyup çocuğunu aramaya koyulur. Bir süre sonra okul çocuklarının tenefüsleri sırasında oğlunu görür. Çocuk hemen görür görmez babasının kucacağına gitmeye can atar ve okuldan ayrılmak ister. İhtiyar baba da çocuğunun böyle bir tuzığa yakalandığını görüp onu kurtarmak isterse de Ruhani başkanların zulüm pençelerinden kurtaramaz. Sonunda polise başvurursa da iş yine zorlaşır. Çaresiz ihtiyar en nihayet *Prakuror* yani *Hukuk Mahkemesi*'ne başvurur. Davanın görülmesi sırasında okul müdürü çocuğun okula kendi isteğiyle geldiğini iddia eder. Buna karşı ihtiyar, o vakit çocuğun henüz 12 yaşında olup, bu yaştaki bir çocuğun

teyviz gücüne sahip olmaclığını ispat eder. Bu durumda mahkeme ihtiyara çocuğunu teslim eder. İhtiyar, polisle birlikte çocuğunu almak üzere okula gittiği sırada, yine çocukların arasından 9 yaşında bir Müslüman kız gelip kucagina atilir ve kendisini de kurtarmasını istirham eder. İhtiyar da adaletten aldığı bu güce dayanarak bir eline kendi oğlunu ve diğereğine o Müslüman kızı alarak okuldan çıkıp gider. Okul o kızı alkoymaya bile kalkışamaz. İhtiyar derhal Peçin pazarında toplanmış olan Müslümanlara durumu haber verip kızı da onlara emanet ederek tam bir mutlulukla köyüne gider. Bu gibi okulların öteden beri Müslüman çocuklarını çalmak gibi adetlerinden ne kadar üzüntü duymak gerekirse, Rusya hükümetinin ve bihassa adı geçen mahkemenin bu konuda gösterdiği adaletten dolayı insanlık adına öğünmek gerekir (Nil gazetesinin Türkçe bölümünden alınmıştır).

RUSYA'DA MEDRESELER VE MAARİF

Bu topraklarda şehirlerde ve köylerde Müslümanların medreseleri hürdü ve genel eğitime müdahale ve tahakküm yoktu. Ancak Rusya Devleti yeni bir karara vardı ve genel bir emirle bu kurumları Maarif Nezareti'nin tahakkümü altına aldı. Artık bir kimse bu bakanlığın kararlaştırdığının dışında ders veremez.

Sözkonusu karar Tatarların öfkesini artırdı. Onlar bu zulmü hükümet dairelerine şikayet ettiler, hatta çar III. Alexandır zamanında Petersburg'a heyetler gönderdiler. Yetkililer de bu heyetleri Maarif Nezareti'ne yolladılar. Nihayet Tatarlar geleneksel usullerinde serbest bırakıldılar ve kendilerinin rahatsız edilmeyecekleri teminatı verildi.

Ama bunun böyle devam edeceği kuşkulu. Zira bugünlerde Rus gazetelerinden birinde şu haberi görüyoruz: Turgay valisi Maarif Nezareti'nden, bir özel okul yapılması yönünde emir aldı. Bu emir müderrislerin bir yıl süre ile Rusya'da uygulamada olan usulle eğitilmelerini ve buna alışkanlık kazanmalarını öngörüyor. Mezun edilecek müderrisler kendi okullarına dönüp orada öğrendikleri yeni usulde Müslüman çocuklarını eğitecekler. Adı geçen okulun yapımı için 3500 ruble toplandı. Anlaşılan o ki Rusya İslam medreselerini Maarif Nezareti'nin tahakkümü altına koymaya kararlı görünüyor (Nil gazetesinin Arapça bölümünden alınmıştır).